जीवस्य ब्रह्मांशतया ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवदोषाणां ब्रह्मणि प्रसक्तिमाशङ्क्याह॥

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः ॥२॥३॥४६॥

तुशब्दः शङ्कानिवर्तकः। प्रकाशादिवज्जीवो ब्रह्मांशः। यथा सूर्यादेः भारूपप्रकाशवान् सूर्यादिरिति विशेषणत्वेनोपपन्नः सूर्यादीनामंश इत्यभिधीयते। यथा च देहिनो देवमनुष्यादिर्देहोऽशः। तद्वदेकदेशस्य तद्वस्तुनोंशत्वव्यवहारः। विशिष्टस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव। एवं जीवस्य परमात्मशरीरत्वेन विशेषणत्वात्परमात्मनोऽशं एव जीवः। अस्ति च शास्त्रीयो व्यवहारो विशेषणे 'विशेष्यांऽशोयम्' इति। जीवपरमात्मनोः स्वरूपस्वभावयोर्भेदान्न जीवदोषाणां परमात्मनि प्रसक्तिरित्याह—नैवं पर इति। यथा स्वभावो जीवस्तथा न परमात्मेत्यर्थः। यथा प्रभायाः प्रभावानर्थान्तरभूतस्तथा प्रकृतेऽप्यंशांशिभावः। तथा चेममेव भेदमवलम्ब्य भेदश्रुतीनाम्प्रवृत्तिः। जीवपरमात्मनोर्व्याप्यव्यापकत्वेन जीवस्य परमात्मनोऽपृथक्सिद्धतयाऽपृक्सिद्धविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वं स्वीकृत्य 'तत्त्वमसि' इत्याद्यभेदश्रुतीनामपि मुख्यार्थत्वेनैव सार्थक्यमिति ।४७।

स्मरन्ति च ॥२॥३॥४८॥

स्मरन्ति चांशिनः परमात्मनोंशभूतजीवगतदोषाणामप्रसक्तिम्। पराशरादयः। "तत्र यः परमात्मासौ स नित्यो निर्गुणः स्मृतः। न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा" (वि० पु०) "कर्मात्मात्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते" इत्यादिना। चशब्देन "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" (श्वे० ४।६) इत्यादि श्रू॒ऽतोयप गृहीता भवन्ति ।४८।

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।२।३।४९।

ननु सर्वेषां जीवानां ब्रह्मांशत्वे समाने कस्यचिद्वेदाध्ययनादिष्वनुज्ञा कस्यचित्परिहार इति कथमत आह—अनुज्ञेत्यादि। सर्वेषां जीवानां ब्रह्मांशत्वेनैकरूपत्वेऽपि ब्राह्मणशूद्रयोः पुण्यपाप देहसम्बन्धहेतुकावनुज्ञापरिहारौ ॥ यथाऽग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि यज्ञीयादेरग्नेर्ग्रहणानुज्ञा श्मशानसम्बन्धिनोऽग्नेः परिहारस्तथा ब्राह्मणस्य वैदिकेऽनुज्ञा शूद्रादेः परिहार इत्युपपद्यते ।४९।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ।२।३।५०।

एवं ब्रह्मांशत्वेन साम्येऽप्यात्मनोऽणुत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात्परस्परमसन्ततेरसम्बन्धाज्ज्ञानसुखादिधर्माणामव्यतिकरोऽसाङ्कर्यमेवेति व्यवस्था। उपहितब्रह्मजीववादे विवर्तवादे च जीवपरयोः स्वरूपस्याभेदाज्जीवानां विभुत्वेन परस्परमभेदाच्च धर्माणां व्यतिकरोऽनिवार्यः स्यात्।

आभास एव च ।२।३।५१।

नन्वज्ञाननिबन्धनोपाधिभेदान्न धर्मव्यतिकर इत्यत्राह—नित्यस्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानोपहितत्वप्रतिपादने हेतव आभासा एव स्युः। कुतः? प्रकाशस्वरूपस्य तस्याविद्यया स्वरूपतिरोधानं स्वरूपनाश एव पर्यवस्यति। उपाधीनां भेदेऽपि उपधेयगतधर्माणां पुनः सांकर्यमवश्यमेव दुष्परिहरम्। चकारात् "पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा" (श्वे० १।६) इत्यादिश्रुतिविरोधोऽपि ॥

अदृष्टैस्तद्धेतुकोपाधिभिश्च देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितस्य ब्रह्मणश्छेदाऽसम्भवात्तत्कृतानां दोषाणां ब्रह्मणि प्रसक्तिरनिवार्या ।५१।

अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् ।२।३।५२।

तत्तदन्तःकरणोपहितात्मप्रतिनियतादृष्टजन्मस्वभिप्रायविशेषेषु स्वीक्रियमाणेष्वपि परिच्छिन्नोपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदपि पदार्थस्याभावादुपाधिविशिष्टब्रह्मैवेति न दोषनिर्मुक्तिः॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात्।२।३।५३।

उपहितब्रह्मजीवप्रदेशभेदाद्व्यवस्था स्यादिति चेन्न, उपाधीनां सर्वेषु प्रदेशेष्वविशेषेणावस्थितत्वात्प्रदेशानाञ्च तदन्तर्भावान्न दोषनिर्मुक्तिरतः सत्यमिथ्योपाधिपरिच्छिन्नब्रह्मजीवपक्षौ न निर्दुष्टाविति जीवस्य ब्रह्मणो पृथक्सिद्धविशेषणत्वेनांशत्वमेवेति युक्तः पक्षः।५३।

इत्यंशाधिकरणम्।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।



રામરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ।
જયતાજ્જગતીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ॥
Ankur Nagpal

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

तथा प्राणाः २।४।१।

एवमतिक्रान्ते पादे जीवस्य भोगायतनभूतस्थूलदेहोत्पादकानामाकाशादिभूतानामुत्पत्त्यादिकं विचिन्त्य जीवस्वरूपं तद्धर्माश्च विचिन्तिता। अथ सूक्ष्मशरीरव्यवस्थापकानामिन्द्रियादीनां विचारोऽवशिष्यत इति स एवेदानीं प्रस्तूयते। तत्र प्राणाः जीववन्नोत्पद्यन्त आहो स्विद्वियदादिवदुत्पद्यन्त इति संशयः। किं युक्तम्? नोत्पद्यन्त इत्येव। कुतः? "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै.२।१।) इत्यादावुत्पत्तिप्रकरणे प्राणोत्पत्त्यश्रवणात्। एवमन्यत्रापि "असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किंतदासीदिति ऋषयो वाव ते अग्रे सदासीत्तदाहुः के ते ऋषय इति प्राणावाव ऋषय इति" (शतप० ६।१।१) इति ऋषिपदाभिधेयप्राणानामुत्पत्तेः प्रागपि श्रूयमाणत्वात्।

इति प्राप्तेऽभिधीयते—तथा प्राणा इति। वियदादिवदेव प्राणा उत्पद्यन्ते। कुतः? "एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणिच" (मु. २।१।३) इति प्राणादीनामपि परमात्मन उत्पत्तिश्रवणात्। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" (एते० १।१।१) इति सृष्टेः प्रागेकस्यैव ब्रह्मणाऽवस्थितेरवधारणात्। एतस्याः श्रुतेरेकवाक्यतासम्पादनार्थमृषिश्रुतेः परमात्मपरत्वेन नेतव्यत्वात्।

" सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते " (छा. १।११।५) इत्यादौ प्राणशब्देन परमात्मन एव ग्रहणात् । एवमृषिशब्दश्च परमेश्वरस्यैव वाचको नेन्द्रियादीनाम् ।१।

गौण्यसम्भवात् २।४।२।

अथैवं " तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः "(तै.२।१) इत्युत्पत्तिप्रकरणे प्राणानामुत्पत्त्यश्रवणादुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी स्यात् तत्राह–गौण्यसम्भवात् । गौण्या असम्भवस्तस्मात् । नहि प्राणोत्पत्तिश्रुतिर्गौणी सम्भवति । बाहुल्येन तत्र तत्र श्रवणात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा विरोधाच्च ।२।

तत्प्राक्श्रुतेश्च २।४।३।

इतोऽपि प्राणोत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यैव । " एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी " (मु. २।१।३) इति श्रुतावेकमेव ' जायते ' इति पदं सर्वत्रान्वेति तत्र प्राणेष्वेव प्राक् श्रुतम् । खादिषु तु पश्चादन्वेति । नहि प्राक्श्रुतस्य पदस्याव्यवहितसमनन्तरभाविष्वन्वयस्तद्व्यवहितेष्वन्वयः स्यात् । किञ्च न ह्येकमेवपदं सकृदुच्चरितं क्वचिद्गौणं क्वचिच्च मुख्यं स्यात् । वैरूप्यप्रसङ्गात् । तस्मात् प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्या ।।३।।

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः २।४।४।

प्राणानामाकाशादिवदुत्पत्तिरस्त्येव । कुतः ?. वाक्प्राणमनसां परमात्मकारणकतेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानात् । " अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् " (छा. ६।५।४) इति श्रुतौ

तथाभिधानात् । तस्मात्प्राणपदबोध्यानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्त्येवेति सिद्धम् ॥४॥

इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।

अथ सप्तगत्यधिकरणम् ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च २।४।५॥

एवमिन्द्रियाणां ब्रह्मकार्यत्वमभिधायेदानीं तेषां संख्याया विचारः प्रस्तौति । तत्रेन्द्रियाणि सप्तैवाहोस्विदेकादशेत्युभयथा वचनोपलम्भात् संशयः । तत्र सप्तैवेतिपूर्वपक्षः। कुतः ? गतेः। विशेषितत्वाच्च । " सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहितास्सप्त सप्त ॥ (मु. २।१।८) इति सप्तानामेव गतिरुपलभ्यते। तेषां स्वरूपतो निर्देशस्तु " यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् " (का. ५।६।१०) इति सप्तानामेव निर्देशः । तथा " सप्त ते शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चौ " (तै० सं० ५।१।७।१) इत्यादौ सप्तैव विशेषितास्तस्मात्सप्तैवेन्द्रियाणीति पूर्वः पक्षः ।

अथ सिद्धान्तः ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥२।४।६॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। हस्तादयोपीन्द्रियाणीतराणि सन्तीत्यतो नैवं सप्तैवेन्द्रियाणीति । किन्त्वेकादशेन्द्रियाणि । तथा च श्रुतिः। " दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश " (बृ. ३।९।४) अत्रात्मशब्देन मनो गृह्यते । स्मृतिश्चास्मिन्नर्थेऽनुसरति श्रुत्यर्थम् । "इन्द्रि

याणि दशैकश्च पञ्चचेन्द्रियगोचराः" (गी. १३।५) बुद्ध्यादीनां मनोवृत्तित्वान्न पृथग्गणनम्। सप्तानां विशेषतो गतिश्रवणात्कचित्सप्तोपादानम्। न तत्सप्तत्वसंख्यैवेन्द्रियाणामित्यवधारणपरम्। तस्मादेकादशैवेन्द्रियाणीति सिद्धम् ॥६॥

इति सप्तगत्यधिकरणम्

अथ प्राणाणुत्वाधिकरणम्।

अणवश्च २।४।७॥

ते हीन्द्रियशब्दाभिलप्याः प्राणा विभव आहोस्विदणव इति पूर्वः पक्षः। कुतः? "त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः" (बृ० १।५।१३) इति श्रुतेः। इति प्राप्तेऽभिधीयते—अणवश्चेति—अणव एव प्राणाः। "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" (बृ० ४।४।२) इति तेषामुत्क्रान्तिश्रवणादणुत्वमेव विभुत्वे तूत्क्रान्त्यसम्भवात्। प्राणानां गतावपि पार्श्वस्थैरदृश्यमानत्वादणव एव प्राणाः। इन्द्रियाणामप्राप्यकारित्वाच्चक्षुरादेर्गतिमत्त्वमप्यत्र मानम् ॥७॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणत्वम्।८।

(अथ श्रेष्ठ्याधिकरणम्।)

श्रेष्ठश्च ॥२।४।८॥

वागादीन्द्रियाणां स्वरूपस्थितेः प्रवृत्तेश्च मुख्यप्राणाधीनत्वस्य छान्दोग्यादिश्रुतिषूपदिश्यमानत्वाद्वागादिभ्यस्तस्य श्रेष्ठत्वात्। "प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति च मुख्यप्रा-

णस्य पञ्चवृत्त्यात्मनः श्रेष्ठत्वदर्शनात् श्रेष्ठः स नोत्पद्यत आहोस्विदुत्पद्यत इति संशयः। तत्रेन्द्रियरूपप्राणेभ्योऽस्य प्राणस्य श्रेष्ठत्वश्चानुत्पत्तिमत्त्वेनैव स्यात् । तथा च नासदासीय-सूक्ते " आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास " (ऋ० सं. ८।७।१७) इति प्रलयेऽपि प्राणनव्यापारस्य श्रवणादिति पूर्वपक्षोत्थाने सिद्धान्तयति । श्रेष्ठः प्राणोऽप्युत्पद्यते । " एतस्माज्जायते प्राणः " (मु. २।१।३) इति खादिवदस्याप्युत्पत्तिश्रवणात् । आनीदवातमिति न प्राणमभिधत्ते किन्तु तत्समये परमात्मनः सत्तामेवेति तत्त्वम् ॥८॥

इति श्रेष्ठयाधिकरणम् ।

अथ वायुक्रियाधिकरणम्

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥२॥४॥९॥

किमयं मुख्यः प्राणोभूतवायुरेवोत क्रियाविशेष आहोस्वित्कामप्यवस्थामापन्नो विशिष्टो वायुरिति संशये—भूतपरिगणितो वायुरेवायम् । कुतः? "वायुरेव प्राणः " इति लौकिकवैदिकानां व्यवहारात् । यदि तुच्छ्वासनिश्श्वासादिषु प्राणव्यपदेश इत्युच्यते तदा क्रियैवायं प्राणः । इति प्राप्तेऽभिधीयते— न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति । नायं पञ्चवृत्त्यात्मा मुख्यः प्राणो वायुर्वा क्रियावेति किन्तु ततो भिन्न एव । कुतः ? पृथगुपदेशात् । " एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः " (मु० २।१।३) इति भूतात्मनो वायोः पार्थक्येनोपदेशात् । न क्रिया तस्या अपि पृथगुपदेशाऽसम्भवात् तस्मात्ताभ्यां भिन्न एव प्राणः । 'वायुरेव

प्राण ' इति व्यवहारस्तु देहधारणयोग्यतामापन्नो वायुरेवायम्प्राणो न तत्वान्तरमिति न वा वायुमात्रमिति–सामान्येन सूचयितुम् ॥९॥

ननु सर्वेन्द्रियेभ्यः प्राणस्य श्रेष्ठत्वात्तस्य च वायुक्रियत्वाभावाच्च तेजोवद्भूतान्तरत्वं स्वातन्त्र्येण स्यादित्यत्राह–

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥२॥४॥१०॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । नायं प्राणोऽग्न्यादिवत्तत्वान्तरं किन्तु चक्षुरादिवज्जीवोपकरणमेव । कुतोऽवगम्यते ? तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । जीवोपकरणभूतैश्चक्षुरादिभिस्सह प्राणस्य शिष्टिरूपदेशोऽवगम्यते प्राणसंवादादिषु । सा च शिष्टिः समानजातीयत्वे समानकार्योपपादकत्वेहि उपपद्यते । नेतरथा । आदिना प्राणस्वातन्त्र्यनिरासहेतवो गृह्यन्ते ।१०।

ननु यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्यापि करणत्वमिष्यते तर्हि विषयान्तरमपि पृथङ्निर्वाच्यम् नहि रूपादिभ्यः कश्चिद्भिन्नो विषयस्समुपलभ्यत इति कथं चक्षुरादिवत्करणत्वमस्येत्यत आह–

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति २।४।११।

न हि विषयान्तरप्रसङ्गरूपो दोषः शक्यः समुद्भावयितुम् । प्राणस्य चक्षुरादिवदकरणत्वात् । न हि तावद्विषयविशेषपरिच्छेदकतया चक्षुरादेर्यथा करणत्वं तथास्य करणत्वम् । किन्तु विषयव्यापाराभावेऽपि स्वरूपेणैवास्य जीवोपकारकत्वम् । तथा हि दर्शयति श्रुति " यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत सवः श्रेष्ठ इति " (छा० ५।१।७) इति प्रदर्श्य प्राणोत्क्रमणवेलायां वागादिन्द्रियाणां शैथिल्यं शरीरविनाशप्रसङ्गश्चाभिदधती श्रुतिः प्राणायत्तमेव शरीरेन्द्रियावस्थानं दर्शयति । तथा च प्राणापानादिभेदेन

भिन्नव्यापारं कुर्वन्नयं प्राणो देहधारणादिना जीवमत्यन्तमुपकरोति। ततश्चोपकारकत्वमेवात्र करणत्वं वेदितव्यम् ॥११॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ।२।४।१२।

प्राणापानादिनामभेदान्निश्श्वासादिकार्यभेदाच्च पृथक्तत्त्वानि प्राणादयः स्युरिति शङ्कामपाकरोति । यथा "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" (बृ० ।१।५।३।) इत्यादौ कामादीनां नाम्नः कार्यस्य च भेदेऽपि न तत्वान्तरत्वम् । किन्तु मनोवृत्तिरूपत्वमेव । तथा "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एव" (बृ० ।१।५।३।) इत्यपि प्राणवृत्तय एवेति सर्वं सुस्थम् ॥१२॥

इति वायुक्रियाधिकरणम् ।

अथाणुत्वाधिकरणम् ।

अणुश्च ।२।४।१३।

अयं मुख्यः प्राणो विभुरणुर्वेति विशये "सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण" (बृ० १।३।२२।) "प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्" इत्येवमादिवचनैर्विभुरेवेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अणुश्चेति । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" (बृ० ।४।४।२।) इत्यादि वचनादणुरेव मुख्यः प्राणः। सर्वेषां देहावस्थानस्य प्राणाधीनत्वात्कचिद्विभुत्वोक्तिर्न दोषायेति ॥१३॥

इत्यणुत्वाधिकरणम् ।

अथ ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्

ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननात् ॥२।४।१४॥

अथेन्द्रियरूपमाणा मुख्यश्च प्राण इतीमे सर्वे स्वकर्मणि स्वयमेव स्वातन्त्र्येण प्रवर्तन्त आहोस्विदन्यदेवताधिष्ठिता एव प्रवर्तन्त इति संशये स्वाधिकारोचितकार्ये स्वयमेव प्रवर्तन्त इति पूर्वपक्षिते। सिद्धान्तयति–ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामननादिति। तु शब्दः पूर्वपक्षं प्रत्याचष्टे। ज्योतिरादिरग्न्यादिरूपदेवताभिरधिष्ठितः करणकलापः स्वकार्ये प्रवर्तत इति। कुतः? तदामननात्। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" (ऐत० २।४।) इत्यादिषु तत्तत्करणस्य तत्तद्देवताधिष्ठानमामन्यते। तस्मान्न स्वातन्त्र्येण करणानां प्रवर्तनम्। किन्तु देवताधिष्ठितानामेव तेषामिति ॥१४॥

यद्येवं देवतानामेवाधिष्ठातृत्वं तर्हि बह्वीनां तासामेव भोक्तृत्वं स्यान्न जीवस्येत्यत आह–

प्राणवता शब्दात् ।२।४।१५।

एवमधिष्ठातृभूतानां देवतानां सत्वेऽपि प्राणेन्द्रियाध्यक्षेण जीवेनैव सर्वेषां प्राणादीनामधिष्ठातृतया सम्बन्धोऽवगम्यते शब्दश्चात्र श्रुतिः "अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुः" (छा० ८।१२।४) इति जीवस्यैव करणग्रामेण सम्बन्धो निश्चीयते। तथा च नानेकदेवतानां भोक्तृत्वादिकमापद्यते.॥१५॥

तस्य च नित्यत्वात् ।२।४।१६।

तस्य जीवात्मनोऽस्मिन भोगायतने शरीरे भोक्तृतया नित्य-

त्वात्। स्वार्जितकर्मणां फलरूपेण समापन्नसुखदुःखादीनां भोक्तृत्वं नित्यत्वात् जीवस्यैव सम्भवति नान्येषां केषामपीति जीवेनैव करणादीनां सम्बन्धो न देवताभिरिति ॥१६॥

इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्।

(अथेन्द्रियाधिकरणम्।)

न इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ।२।४।१७।

किं प्राणपदेनावगतानि सर्वाणीन्द्रियाणि, अहोस्विच्छ्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तानि तानीति संशये करणत्वाविशेषात्सर्वाण्यपीन्द्रियाण्येवेति पूर्वः पक्षः।

सिद्धान्तस्तु–श्रेष्ठप्राणभिन्नान्येवेन्द्रियाणि। श्रेष्ठादन्ये ये प्राणास्तेषु चक्षुरादिष्वेवेन्द्रियत्वव्यपदेशात् "एतस्माज्जायते प्राणो, मनः सर्वेन्द्रियाणि च" (मु० २।१।३।) इति हीन्द्रियाणां मुख्यप्राणात् पार्थक्येन व्यपदेशो भेदसाधकः ।१७।

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ।२।४।१८।

इन्द्रियेभ्यः प्राणस्य भिन्नत्वेन श्रुतेः। "ते ह वाच मूचुः" (बृ० १।३।२) इति वागादीन्द्रियाणामुपादानम् "अथ हेममासन्यं प्राणमूचु" इति च पृथक् प्राणस्य श्रवणम्। वैलक्षण्यश्च श्रेष्ठप्राणस्येन्द्रियेभ्यः। सुषुप्तौ हीन्द्रियाणामुपरामो दृश्यते प्राणस्य तूच्छ्वासनिश्श्वासादिरूपा वृत्तिरुपलभ्यत एव। अत एव "इन्द्रियाणि दशैकञ्च" (गी० १३।५) इत्यत्रैकादशेन्द्रियाणि परिगणितानि। न प्राणस्येन्द्रियत्वम् ।१८।

इतीन्द्रियाधिकरणम्।

अथ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ।

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ।२।४।१९।

एवं भूतेन्द्रियप्राणानां समष्टिसृष्टिमभिधाय व्यष्टिसृष्टिरिदानीं चिन्त्यते । तत्र यदिदं नामरूपव्याकरणं तत्समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्यैव कर्माहोस्वित्तच्छरीरकस्य परमात्मन इति संशयः। तत्र समष्टिजीवस्यैवेतत्कर्म भवितुमर्हति । कुतः? " अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकराणि " (छा० ६।३।२।) इति जीवस्यैव तत्कर्तृत्वश्रवणात् । न च " व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषः कर्तृस्थक्रियश्च प्रविशतिलाक्षणिकः स्यात् चारेणानुप्रविश्य परबलं सङ्कलयानीतिवदिति वाच्यम् । तत्रोभयोः स्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वम् । अत्र तु जीवस्य परमात्मनोंऽशतयैकस्यैवात्मनस्तदिति न दोषः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते–संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्विति–तु शब्दोजीवकर्तृकत्वनिरासार्थः । " तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि " (छा० ६।३।२।) इति त्रिवृत्कुर्वतः परमात्मन एव संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणं कार्यं भवितुमर्हति । कुतः ? उपदेशात् । " सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता, अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि " (छा० ६।३।२।) इति नामरूपव्याकरणस्य च परदेवताकर्तृकत्वोपदेशात् । अत्र त्रिवृत्करणं परस्यैव ब्रह्मणो ननु हिरण्यगर्भस्य तस्य तदानीमसत्त्वात् । एवञ्च तत्समानकर्तृकत्वान्नामरूपव्याकरणं परमात्मनएव कर्मेति निश्चीयते ।१९।

नन्वेवमपि प्रजापतिकर्तृकत्वमेव त्रिवृत्करणस्य सम्भवति

ब्रह्माण्डसृष्ट्युत्तरकालं प्रजापतिसृष्टजीवेषु त्रिवृत्करणमुपदिश्यते। "यथा सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठं तन्मनः" (छा० ६।५।१।) इत्यादिवाक्येन। तस्माज्जीवकर्तृकत्वमेव स्यादित्यत्राह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ।२।४।२०।

नह्यत्र त्रिवृत्करणमुपदिश्यते। किन्तु जगदन्तर्वर्तिप्राणिभुक्तान्नादीनां पाचनसमनन्तरं परिणतिप्रकारोऽभिधीयते। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" (छा० ६।४।७।) इति। अयञ्च प्रागुपदिष्टात्त्रिवृत्करणादन्य एव। त्रिवृत्करणोपदेशे तु मांसमनसोः पुरीषादणीयस्त्वेन कारणानुगुण्येनाप्यतैजसत्वप्रसङ्गात्। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इति भूमेरेव त्रिधोपक्रमो बाध्येत।

"अन्नमयं हि सोम्य मनः" (छा० ६।५।४) इति मनसो भौमत्वञ्च विरुद्ध्येत। एवमितरयोश्चाप्तेजसोरपि त्रैविध्यं व्याहन्येत। तस्मान्नात्र पुनस्त्रिवृत्करणमुपदिश्यते। एवञ्च "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योणिष्ठं तन्मनः" (छा० ६।५।१।) इत्यत्रोपदिष्टे मांसमनसी पुरीषवद्भौम एवेत्युच्यते। तथान्यत्रापि बोध्यम्। तस्मात्परमात्मन एव त्रिवृत्करणम् तत्कर्तृकमेव नामरूपव्याकरणम्। न जीवकर्तृकमिति ।२०।

ननु "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इत्यादावन्नादीनां त्रिवृत्कृतानामेव यदि त्रिः परिणतिरभिधीयते तर्हि कथमन्नमापस्तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश इत्यत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ।२।४।२१।

तुशब्द उक्तशंकानिवर्तकः। सर्वेषां पृथिव्यप्तेजसां त्रिवृत्करणत्वाविशेषेऽपि वैशेष्यात्स्वस्वभागाधिक्यात्तद्वादः अबादिवादः। अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ।२१।

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्याधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः।

સામરીતિર્મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: |
જાયતાજ્જાનકીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ||
Ankur Nagar

अथ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।

एवमध्यायद्वयेनाखिलजगदेककारणे परमपुरुषे ब्रह्मण्येवसमेषां वेदान्तानां समन्वयम्प्रदर्श्य तत्र परैः स्वबुद्धिवैषम्यात्समुद्भावितान्विरोधानपि परिहृत्य सकलेतरविलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं तदायत्तकर्तृत्वादिविशिष्टं तच्छेषभूतं प्रत्यगात्मनः स्वरूपञ्च चिन्तितम् । इदानीन्त्वस्मिन् साधनाख्ये तृतीयेऽध्याये प्राप्त्युपायो प्राधान्येन विचिन्त्यते । तत्र जीवस्य देहान्तरगतिस्तदवस्थाप्रकारो गुणोपसंहारानुपसंहारफलिका विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता ततश्च पुरुषार्थावाप्तिरित्येऽतेर्था विचार्यन्ते । प्रसङ्गागतश्चान्यदपि । अथानेन प्रथमेनाधिकरणेन जीवस्य देहान्तर प्राप्ति प्रकारो विचार्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥३॥१॥१॥

किमयं जीवो देहान्तरारम्भकैर्भूतसूक्ष्मैर्मुख्यप्राणादीनामाधारभूतैरसंयुक्त एव देहान्तरं गच्छत्याहो स्वित्सम्परिष्वक्त इति संशये । असम्परिष्वक्त एव गच्छति । देहान्तरारम्भकाणां भूतसूक्ष्माणां सर्वत्र सुलभत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते–तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । पूर्वसूत्रे मूर्तिशब्दादेह उच्यते तस्यैवात्र सूत्रे तत्पदेन ग्रहणम् । तथा च देहान्तरगमने तदारम्भकैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव जीवो रंहति गच्छति । कुतश्चैतद

वगम्यते । प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । प्रश्नेन तदुत्तरेण चावगम्यते । पञ्चाग्निविद्यायां छान्दोग्ये श्रूयते ", श्वेतकेतुर्हारुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय त९ँह प्रवाहणो जैवलिरुवाच " वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति " (छा. ५।३।१।३।) इत्यादिकम् । तत्र प्रवाहणेन राज्ञाऽरुणेयं श्वेतकेतुम्प्रति पञ्च प्रश्नाः कृताः । तेष्वन्तिमः प्रश्नः " वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष वचसो भवन्ति " इति वर्तते । अस्य च प्रतिवचनं " असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समित् " (छा० ५।४।१।) इत्यादिना कृतम् । तत्र हि द्युलोकपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषारूपास्वग्निषु श्रद्धासोमवर्षान्नरेतसामाहुतीः समुपवर्ण्योक्तं " इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति " (छा० ५।९।१।) इति । इत्थं पूर्वोदितासु सर्वास्वप्याहुतिषु सूक्ष्मरूपेणानुवर्तमानानां श्रद्धापदव्यपदेश्यानामेवापां पुरुषशब्दबोध्यत्वमभिहितम् । एवञ्चाभ्यां प्रकृत प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहारम्भकहेतुभिर्भूतसूक्ष्मैः सहैव जीवो देहान्तरमुपयातीति निश्चीयते ॥१॥

ननूक्तप्रश्ननिरूपणाभ्यामद्भिः परिष्वक्तोजीवो गच्छति "आपः पुरुष वचसो भवन्ति " इत्यभिधानात् । परन्तु तस्याबितरभूतपरिष्वङ्गः कथमित्याशङ्क्याह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥३॥१॥२॥

तु शब्दः शङ्कानिवर्तकः । अपां त्रिवृत्करणश्रुत्या त्र्यात्मकत्वात् । " आपः पुरुषवचस " इति च भूतान्तरसंसृष्टा आपोऽभिधीयन्ते । तत्रापां भूयस्त्वादाधिक्यात्केवलाप्शब्देनैवाभिधानमुपपद्यते ॥२॥

प्राणगतेश्च ॥३॥१॥३॥

इतोऽपि भूतसूक्ष्मैस्सह गमनमुपपद्यते । “ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ” (बृ० ६।४।२।) इति । तथा शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ” (गी०) इति स्मृतेश्च । जीवोत्क्रमणकाले मुख्यप्राणसहितानामिन्द्रियाणामपि तेन सह गतिश्रवणात्स्मरणाच्चेन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेन देहारम्भकाणां भूतसूक्ष्माणामपिगमनाद् भूतपरिष्वक्त एव जीवो रंहतीति ।३।

अग्न्यादिगतिश्रुतेरितिचेन्न भाक्तत्वात् ।३।१।४।

ननु “ यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यम् ” (बृ० ५।२।१३।) इत्यादिना वागादीनामग्न्यादिषु लयस्य श्रवणात्तेषां मरणकाले जीवेन सह गतिर्नोपपद्यत इति चेन्न, “ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति ” इति जीवेन सह वागाद्युत्क्रान्तिश्रुतिविरोधेन तेषामग्न्यादिदेवतासु लयाऽनुपपत्तेः । तथा च “ यत्रास्य पुरुषस्याग्नि ” मित्यादिश्रुतेर्भाक्तत्वावगमात् । नहि मृतस्य प्रत्यक्षेण दृश्यमानानां लोम्नां केशानांश्चौषधिषु वनस्पतिषु च लयो दृश्यते । अतोऽग्न्यादिषु वागादिलयश्रुतेरौपचारिकत्वम् ॥४॥

प्रथमेऽश्रवणादितिचेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ३।१।५।

प्रथमे द्युलोकाख्याग्नावपामाहुतेरश्रवणात्किन्तु “ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ” (छा० ५।४।२) इति प्रथमेऽग्नौ श्रद्धाया एवाहुतेः श्रवणादापो भूतान्तरसंसृष्टा गच्छन्तीति नोप-

पद्यत इति चेन्न, यस्मात्ता एवापः श्रद्धाशब्दवाच्या भवन्ति । कुतः? उपपत्तेः । श्रद्धाशब्देनापामेव ग्रहणम् तथासत्येव प्रश्नस्य तन्निरूपणस्य चोपपत्तिः । तथा हि—"वेत्थ यथा पञ्चम्या माहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" (छा० ५।३।३) इत्यत्रोद्देश्यतयाऽपामेव पुरुषवचस्त्वं प्रष्टुरभिमतम् । तथा तत्प्रतिवचनारम्भे तु द्युलोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रद्धाधिगता । तत्र श्रद्धाया एवाब्रूपत्वमेष्टव्यम् । नो चेत्प्रश्नप्रतिवचनयोर्विषयभेदः स्यात् । "श्रद्धा वा आपः" (अष्टक० २।४।३२।) इति श्रुतेः श्रद्धाशब्देनाप एवोच्यन्ते । तथा च भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव गच्छतीति ।५।

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥३।१।६॥

ननु "देवाः श्रद्धां जुह्वति" (छा० ५।४।२।) इत्यादि प्राकरणिकेषु वाक्येष्वबादिभूतपरिष्वक्तस्य जीवस्य रंहणत्वं नोपपद्यते! कुतः? प्रश्न प्रतिवचनवाक्ययोरश्रुतत्वात् । इति चेन्न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति" (छा० ५।१०।३।) इतीष्टादिकारिणां धूममार्गेण चन्द्रलोकप्राप्तिः श्रूयते । "आकाशाचन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" (छा० ५।१०।४।) इति । एवमत्रापि "देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति" (छा० ५।४।२।) इति समानोर्थो निश्चीयते ।

अयम्भावः । दर्शपूर्णमासादिकर्मसु दध्यादयः प्रत्यक्षेणैव द्रवद्रव्यप्राचुर्यादापस्ताश्चेष्टादिकारिणं फलाधिकारिणं सूक्ष्मरूपेण व्याप्नुवन्ति । ततश्च स्वर्गलोकं फलप्रत्यर्पणाय ता एवापो नयन्तीत्यनेनोच्यते "देवाः श्रद्धां जुह्वति" (छा० ५।४।२।) श्रद्धापूर्वकं हुतास्ता एवापः श्रद्धाख्याहुतित्वमापन्नाः सोमाख्यदेहात्मना परि-

णमन्ते । तस्मादाहुतिरूपाणामपां सम्परिष्वक्तो जीवस्यास्त्येवेत्यवगम्यते ।६।

एवमपि "आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" (छा० ५।१०।४) इति देवानामन्नस्थानीयः सोमो राजा भक्ष्यत्वेन निर्दिष्टो न जीवः स्यादित्यत आह—

भाक्तं वानात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति ।३।१।७।

वाशब्दः शङ्कानिवृत्यर्थः । जीवस्य स्वर्गसुखावाप्त्यर्थं 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिविधिवाक्यानां सार्थक्याय न प्रकृतेऽन्नपदेनादनकर्मत्वमवगन्तव्यम् । तथा चेष्टादिकारिणामन्नत्वस्य मुख्यत्वाभावाद् भाक्तत्वमेव । देवानां किङ्करादिभोगोपकरणत्वमात्रेणान्नत्ववचनं भाक्तमेव । न हि देवा मोदकादिवन्निगरणं कुर्वन्ति । इष्टादिकारिभिस्सह सुखेन विहरणमेव हि तेषां भक्षणम् । तथा च श्रुतिः "न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" (छा० ३।६।१।) इति प्रीतिरेव देवानामशनम् । कुतश्चैतदिष्टादिकारिणां भोग्यत्वमत आह—अनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयति । यतस्तेन प्रकारेण तेषामनात्मवित्त्वेन देवभोग्यत्वं दर्शयति श्रुतिः "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्" (बृ० ३।४।१०) इत्यनात्मविदो देवभोग्यत्वं पशुवदवगम्यते । तस्माद् भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव जीवो रंहतीति सिद्धम् ।।७।।

इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।

अथ कृतात्ययाधिकरणम् ।

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ।३।१।८।

केवलमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलभोगार्थं धूमादिमार्गेण सोमलोकं प्राप्तानां तत्र च भुक्त कर्मफलानां ततो निवर्तनं श्रूयते " तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते " (छा० ५।१०।५) इत्यादि। तत्र संशयः । किं चन्द्रमण्डलान्निवर्तमानास्ते जीवा निरनुशया एव निवर्त्तन्त आहोस्वित्सानुशया इति। तत्र निरनुशया एवावरोहन्तीति पूर्वः पक्षः । प्रकृतेऽनुशयशब्द आमुष्मिकफलप्रदकर्मातिरिक्तकर्मवाचकः। श्रुतौ सम्पतन्त्यनेन स्वर्गलोकंफलभोगायेति सम्पातोऽत्रकर्माऽभिधीयते । एवञ्च ' यावत्सम्पातमुषित्वा ' इति वाक्येनाखिलकर्मणामुपभोगस्तत्रैव निश्चीयते । तथा च श्रुतिः " प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे " (बृ० ४।४।६।) इति । तत्स्मात्सर्वकर्मफलभोगानन्तरमेवावरोहणान्निरनुशया एव निवर्त्तन्ते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते कृतात्ययेऽनुशयवानिति। कृतस्य स्वर्गप्राप्तये कृतस्य पुण्यकर्मणो भोगेनात्यये नाशे सत्यनुशयवान् भुक्तशिष्टकर्मवानेव निवर्तते । चन्द्रमण्डलात्प्रत्यवरोहति । कुतोऽवगम्यते । दृष्टस्मृतिभ्याम् । दृष्टा श्रुतिः । सा च " तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनि मापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डा-

योनि वा" (छा० ५।१०।७) इत्येवं रूपा। येऽत्र कर्मभूमौ रमणीयं पुण्यं कृतवन्तस्ते चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो रमणीयां पुण्यां ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते। ये च कपूयं कुत्सितं पापं कृतवन्तस्ते कपूयां कुत्सितां श्वशूकरादियोनिमापद्यन्ते। इति पुण्यपापकर्मकारिणां स्वर्गात्प्रत्यवरूढानां प्राक्तनकर्मयोगात्पुण्यपापरूपजन्मनाम्प्राप्तिं दर्शयन्ती श्रुतिर्भुक्तशिष्टं कर्मास्तीति स्पष्टयति। तथा स्मृतिरपि "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते" (गौतम०) इति ततः शेषेणेत्यनेन सानुशयानामेव स्वर्गादवरोहणं वदति। "यावत्सम्पातमुषित्वा" इत्यस्य सकलकर्मभोगानन्तरं निवर्त्तन्त इतिनार्थः। किन्तु स्वर्गलोकभोक्तव्यानि कर्माणि तान्यशेषेण भुक्त्वेत्याद्यर्थः। सकलकर्मफलभोगपरत्वे तु सर्वेषां कर्मणां तत्फलभोगेन विनाशादुत्तरजन्महेत्वभावेन पुनरिह लोके प्रत्यावर्तनाऽसम्भवात् "रमणीयां योनिमापद्येरन्" इत्यादि श्रुतेः 'ततः शेषेण' इत्यादिस्मृतेश्च वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तस्मात्सानुशयानामेवावरोहणमिति। ते च येन क्रमेणारूढास्तेनैव क्रमेणावरोहन्ति क्रमान्तरेण वेति सन्देहं निरस्यन्नाह—'यथेतमनेवञ्च' आरोहणप्रकारेण तद्विपर्ययेण च निवर्तन्त इति तदर्थः। अयं भावः। आरोहणे श्रुतयोर्धूमाकाशयोरवरोहणेऽपि श्रुतत्वाद्यथेतं यथागतमिति। अवरोहणे तु वाय्वादिनिर्देशाद्रात्र्याद्यनुपदेशात्तद्विपर्ययेणेत्यनेवमिति ॥८॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः ।३।१।९।

ननु "रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन्" इति श्रुतस्य

चरणपदस्यानुशयकर्मार्थकत्वमङ्गीकृत्य सानुशयानामवरोहणं यदुक्तं तन्नोपपद्यते। कुतः? चरणस्याचारात्मकस्य कर्मणो ब्राह्मणादि-योनिप्राप्तिहेतुभूतस्यानुशयादतिरिक्तत्वादिति चेन्न, इयं चरणश्रुति-रनुशयकर्मोपलक्षणर्थेति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् ३।१।१०॥

ननु श्रुतस्य चरणस्यैव सदाचारदुराचारात्मकस्य ब्राह्मणादि-श्वशूकरादिसदसद्योनिप्राप्तिहेतुत्वेन श्रुतस्यानुशयकर्मोपलक्षकत्वे तस्याकिञ्चित्करत्वेनानर्थक्यं स्यादिति चेन्न. तदपेक्षत्वात्। सुख-साधनस्येष्टापूर्तादेः पुण्यकर्मणश्चरणपदाभिहिताचारनिर्वर्त्यत्वेना चारापेक्षत्वात्तस्य चार्थवत्वादिति। "संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु" इति स्मृतेः सर्वस्य पुण्यकर्मणः आचारापेक्ष-त्वात् "आचार हीनं न पुनन्ति वेदा" इत्याचारहीनस्याशुचि-त्वाभिधानाच्च। तस्मात्कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनेर्मतम् ॥१०॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥३।१।११॥

तुशब्दः कार्ष्णाजिनिमतमपाकरणार्थः। चरणशब्देन सुकृत-दुष्कृत एवाभिधीयेत इति बादरिराचार्यो मन्यते। न हि सुकृत-दुष्कृतसाधनरूपाचारे चरणशब्दः। कुतः? पुण्यं कर्म करोतीति वाक्यस्थाने " धर्मं चरतीत्येवमपि प्रयुज्यते। तस्मान्मुख्य एव चरणशब्दः कर्माभिधायकः। सति मुख्यार्थे लक्षणाया अन्याय्य-त्वात्। तथा च चरणमनुष्ठानं कर्मेति च समानार्थकानि। आ-चारोऽपि धर्मविशेष एव। कर्मचरणयोर्भेदव्यपदेशस्तु ब्राह्मण-परिव्राजकन्यायेनोपपद्यते। तस्मात्सानुशया एव निवर्तन्त इति सिद्धम् ॥११॥

इति कृतात्ययाधिकरणम्।



॥ अथानिष्टादिकार्यधिकरणम् ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥३॥१॥१२॥

इष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डलगमनमुपवर्णितम् । अथानिष्टादिकारिणां पापकर्मणां गतिश्चिन्त्यते । तेषां किं चन्द्रलोके गमनमस्ति न वेति संशये अस्ति चन्द्रलोके गमनम् । कुतः ? तेषामपि तत्र गमनं श्रुतमस्ति "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" (कौषी० १।२।) इति सर्वेषामेव चन्द्रलोके गमनं-विशेषेण श्रूयते ॥१२॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गति-दर्शनात् ।३।१।१३।

अथैवमिष्टानिष्टकारिणोरविशेषेणैव चन्द्रलोकगमनं तर्हि कथं 'रमणीयां योनिमापद्येरन्' 'कपूयचरणा कपूयां योनिमिति पश्चात्तनवाक्ये फलभेदः । इति शङ्कायामाह–संयमने त्वित्यादि । तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । संयमने यमालये स्वपापानुरूपां यामीं यातनामनुभूयैवेतरेषामनिष्टादिकारिणां चन्द्रलोक आरोहावरोहौ नान्यथा । कुतः ? तद्गतिदर्शनात् । यमलोकगतेः श्रुतौ दर्शनात् । "न सांपरायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्तिपर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे" (का० ६।२) इति । सम्यगवश्यं परः परस्ताद्देहपातादूर्ध्वमय्यते गम्यत इति सम्परायः परलोकस्तत्साधनभूतकर्मविशेषः साम्पराय इति । तथा "वैवस्वतं संगमनं जनाना" मिति च ॥१३॥

स्मरन्ति च ।३॥१॥१३॥

अनिष्टादिकारिणां दुष्कृतकर्मणां सर्वेषां प्राणिनां यमायत्त

स्मरन्ति च पराशरव्यासप्रभृतयो महर्षयः “ सर्व चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन्किल ” (वि० पु० ३।१।५।)इत्येवमादिषु ॥१४॥

अपि च सप्त ।३।१।१५।

रौरवादीन् सप्त नरकानपि पापिनां फलभोगभूमित्वेन स्मरन्ति ॥१५॥

ननु सप्तसु रौरवादिषु पापफलभोगभूमिषु गच्छतां कुतो यमलोकावाप्तिर्यतस्तेषु चित्रगुप्तादय एव व्यवस्थापका इत्यत आह—

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥३॥१॥१६॥

रौरवादिष्वपि यमस्यैव स्वामित्वव्यापारोऽभ्युपेयत इत्यविरोधः । चित्रगुप्तादयोऽपि यमाज्ञयैव तत्र व्यवस्थापयन्तीति भावः ॥१६॥

एवं पञ्चसूत्र्याः पूर्वपक्षमुद्भाव्य सिद्धान्तयति—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ३।१।१७।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । यदुक्तमनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रलोकगतिरस्तीति तन्नोपपद्यते । कथमवगम्यते । विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वेन देवयानपितृयाणयोरुपयोगः । तथा हि— “ तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति (छा० ५।१०।१।) इत्यारभ्य “ तत्पुरुषोऽमानवः । स एतान् ब्रह्मगमयत्येष देवयानः पन्थाः ” (छा० ५।१०।) इत्यन्तेन विद्याया देवयानाख्यमार्गसाधनतया प्रकृतत्वात् । “ अथ य इमे ग्रामे इष्टा पूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसभवन्ति ” (छा० ५।१०)

इत्यारभ्य " आकाशाच्चन्द्रमसम् " इत्यन्तेनेष्टापुर्तादिकर्मणः पितृयाणाख्यमार्गसाधनत्वेन प्रकृतत्वात् । तत्रेष्टादिकारिणां विद्यारहितत्वेन यथाब्रह्मलोकगमनासम्भवस्तथेष्टापुर्तदत्तादिपुण्यकर्मरहितानामपि चन्द्रलोकगमनाऽसम्भव इत्याशयः ॥१७॥

अथैवं पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्या आहुतेर्देहारम्भकत्वश्रवणात् तस्याश्चन्द्रगमनपूर्वकत्वश्रवणाच्च पापिनामपि देहारम्भार्थं चन्द्रलोकगमनमवश्यमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्याह–

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥३॥१॥१८॥

तृतीये स्थानेऽभिगतानां पापिनां क्षुद्राणां जन्तूनां देहारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षा नास्ति । कुतः ? तथोपलब्धेः । " वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यत ३ इति " (छा० ५।३।३।) इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् । विद्याऽविद्यावतां देवयानपितृयाणादिक्रमेण ब्रह्मचन्द्रलोकप्राप्तिमभिधाय " अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते " (छा० ५।१०।८।) इति दृश्यते । अत्र वर्णितस्य तृतीयवस्थानस्य प्राप्तये न द्युलोकादिगमनापेक्षा । अत एव न पञ्चमाहुत्यपेक्षेति निर्णयः । किञ्च ' पुरुषवचसो भवन्ती' त्युक्तत्वान्मनुष्य शरीरहेतुतया संख्यायाः कथनं न क्षुद्रजन्तुशरीरहेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्यात्र मनुष्यजातिपरत्वात् ॥१८॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥३॥१॥१९॥

अपि च लोके भारतादिषु पुण्यकर्मणामपि द्रोणद्रौपदीधृष्टद्युम्नादीनां पञ्चमाहुत्यपेनक्षयैव शरीरारम्भः स्मर्यते । तस्मान्न पञ्चमाहुतेर्नियमः ॥१९॥

दर्शनाच्च ।३।१।२०।

किञ्च श्रुतावपि कयोश्चिदुद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयोः स्त्रीपुंव्यक्तिसंयोगजपञ्चमाहुतिमन्तरेणैवोत्पत्तेर्दर्शनात्पञ्चमाहुतेरनपेक्षया देहारम्भः। दर्शनं श्रुतिः "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" (छा० ६।३।१) इति ॥२०॥

ननु 'त्रीण्येव बीजानी' ति वचनात्कथं चतुर्थस्य स्वेदजस्याग्रहणम् ? इत्यत्राह–

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥३॥१॥२१॥

श्रुतौ "अण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" इति तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन संशोकजस्य स्वेदजस्यावरोधः संग्रहः। वृक्षादिकं भूमिमुद्भिद्य जायते स्वेदजन्तु जलमित्युभयोरुद्भिज्जत्वेनाविशेषादुद्भिज्जशब्देन ग्रहणम्। तस्मादनिष्टादिकारिणां दुष्कृतशालिनां न चन्द्रलोकगमनमिति सिद्धम् ॥२१॥

इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम्।

———

अथ साभाव्यापत्त्यधिकरणम्।

साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ।३।१।२२।

एवमिष्टादिकारिणां पितृयाणेन चन्द्रमण्डलगतिस्तत्र यावत्सम्पातं समवस्थानं ततश्च सानुशयानामेवावरोहणमित्यभिहितम्। इदानीमवरोहप्रकारश्चिन्त्यते। सचेत्थं श्रूयते "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथतेमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" (छा० ५।१०।५) तत्र संशयः। किमेषामवरोहतामाकाशादिप्राप्तौ

राकाशादिस्वरूपोपलब्धिराहोस्विदाकाशादिसाम्यमेव । त-
द्देवादिवदाकाशादिस्वरूपोपलब्धिरिति । कुतः ? श्रद्धारूपाणां यथा सोम-
रूपोपलब्धिस्तद्वदत्राप्यविशेषेणाकाशमारभ्य “ वायुर्भूत्वा धूमो
भवती ' त्येवं ताद्रूप्यमेव श्रूयते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते–साभाव्यापत्तिरिति–साम्यापत्तिरित्यर्थः।
कथमवगम्यते । उपपत्तेः । सोमादिषु पुण्यपापोपभोगार्थं सारूप्य-
मेवावश्यकम् । आकाशादिप्रतिपत्तौ तु तदुपभोगाभावात्स्वरूपोप-
लब्धेर्नोपयोगस्तस्मादाकाशादिसाम्यमेवोपयान्ति । अत्राकाशादि-
भावश्चाकाशादिसादृश्यापत्तिरेवेत्यवगम्यते ॥२२॥

इति साभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।

अथ नातिचिराधिकरणम्

नातिचिरेण विशेषात् ३।१।२३।

एवमाकाशादिवर्षपर्यन्तेषु पूर्वपूर्वसादृश्यं प्राप्योत्तरोत्तरसादृ-
श्यं प्राप्नोतीत्युक्तम् । तदाश्रित्य किं जीवश्चिरकालमेकसादृश्यमा-
स्थायापरसादृश्यं प्राप्नोत्याहोस्विदल्पकालं वेति संशये चिरं तिष्ठ-
त्यचिरं वेति नियमाभावाच्चिरकालमेवेति प्राप्तेऽभिधीयते–नाति-
चिरेणेति । अचिरकालमेवाकाशादिभावेनावतिष्ठन्ते । कुतः ?
विशेषात् । व्रीह्यादिभावावाप्त्यनन्तरं विशिष्य दुर्निष्क्रमणवचनात् ।
“ अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम् ” (छा० ५।१०।६) इति व्रीह्यादि-
भावमुपगतानां दुःखेन निष्क्रमण मुच्यते । एतेनावगम्यतेऽतः पूर्व-
माकाशादिप्रतिपत्तावचिरेणैव निष्प्रपतनमिति । दुर्निष्प्रपतरमि-
त्यत्रच्छान्दसस्तलोपः ॥२३॥

इति नातिचिराधिकरणम्

अथान्याधिष्ठिताधिकरणम् ।

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥३॥१॥२४॥

अवरोहणवाक्ये—“त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते” (छा०५।१०।६।)इत्यनुशयिनां जीवानां व्रीह्यादिभावेनोत्पत्तिः श्रूयते । तत्र संशयः । किं जीवानां व्रीह्यादिभावेन मुख्यजन्मोच्यत आहोस्विज्जीवान्तराधिष्ठिते व्रीह्यादावनुशयिनां तेषां सादृश्येन संसर्गमात्रमिति । कि युक्तम् ? 'जायन्त' इति वचनाद्व्रीह्यादिशरीरत्वेन सुखदुःखभाजो जायन्ते । मनुष्यो जायते । पशुर्जायत इतिवत् ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयतेऽन्याधिष्ठित इति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते व्रीह्यादावनुशयिनां जीवानां संसर्गमात्रं भवति । पुर्ववत् । आकाशादिवर्षान्तसंसर्गमात्रत्ववत् । कथमवगम्यते । अभिलापात् । इष्टापूर्तादेः कर्मणः स्वर्गसुखभोगेनैवविनष्टत्वात्तदतिरिक्तस्य भुक्तशेषस्यानुशयरूपस्य च कर्मणः कर्मान्तराभावेन सुखादिभोक्तृत्वाऽनुपपत्त्या मुख्यजन्मत्वानुपपत्तेः । तस्माकाशादिभावापत्तिरिव व्रह्यादिभावावाप्तिरपि तत्संसर्गरूपैव । 'जायन्त' इति च भाक्तः प्रयोगः ।२४।

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ।३।१।२५।

ननु पूर्वश्रुतमिष्टाद्यग्निष्टोमादिकर्म हिंसागर्भत्वेनाशुद्धं तत्कारिणामनुशयिनां स्वर्गादवरोहतां व्रीह्यादिषु जन्मदुःखाद्यनुभवार्थमस्त्विति चेन्न । शब्दात् । 'यजेत' इत्यादिविधिशब्दात् । अग्निष्टोमादीनां श्रुतिविहितानां कर्मणां पुण्यफलवत्त्वेन न दुःखहेतुत्वमिति । अथ स्यात् “न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति वैदिकवचनमेव भूत-

कर्मिकाया हिंसाया अधर्मतया दुःखजनकत्वमवगमयतीति कथं नानर्थहेतुत्वं वैदिकानां कर्मणामिति। नैवम्। 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इत्यापवादिकेन वचनेन वैदिकहिंसाया नानर्थोत्पादकत्वम्। तथा च क्रत्वतिरिक्तहिंसाया पापोत्पादकत्वं नतु क्रत्वङ्गभूताया इत्युभयोर्वचनयोः सार्थक्यम्। तस्मान्नानुशयिनां तत्र मुख्यं जन्म किन्तु तत्संश्लेषमात्रम् ।२५।

रेतः सिग्योगोऽथ ।३।१।२६।

इतोऽपि संश्लेषमात्रं व्रीह्यादिषु–व्रीह्यादिभावानन्तरमनुशयिनां रेतः सिञ्चतीति रेतः सिक् पुरुषस्तद्योगस्तद्भावः श्रूयते–"यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवति" (छा० ।५।१०।६।) इति। यथाऽत्र तद्योगमात्रमुच्यते तथा व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमेव ।।२६।।

नन्वेवमनुशयिनां सर्वत्र संश्लेषमात्रमुत कचिन्मुख्यमपि जन्मेत्यत आह—

योनेः शरीरम् ।३।१।२७।

'यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवती' त्यनन्तरं "तद्य इह रमणीय चरणा अभ्यासो ह यत्तेरमणीयां योनिमापद्येरन्" (छा० ५।१०।७।) इत्यनुशयिनामनुशयाख्यकर्मभोगाय योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरं मुख्यमेव जन्म सम्पद्यते। अतः पूर्वमाकाशादिषु संश्लेषमात्रमेवेति सिद्धम् ।।२७।।

इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम्–

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।



अथ सन्ध्याधिकरणम् ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥३॥२॥१॥

एवमतिक्रान्ते पादे जीवस्य वैराग्योत्पादनाय पञ्चाग्निविद्यया कर्मानुगुणा जन्ममरणादिफलिका जीवगतिर्निरूपिता। इदानीं पुनस्तस्यैवावस्थान्तरं निरूप्यते। सन्ध्यावस्थामधिकृत्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्ताः पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता" (बृ०४।३।१०।) इत्येवं श्रूयते। तत्र संशयः। किमस्या रथादि सृष्टेः कर्ता जीवः स्यादाहोस्वित्परमात्मेति। किं युक्तम्? जीव इति। कुतः? "संध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" (बृ० ४।३।९) इत्युपक्रमवाक्ये सन्ध्यशब्देन स्वप्नावस्था एव निर्दिश्यते। तत्र च स्रष्टृतया जीव एवोच्यते 'सृजत' इति कर्तृनिर्देशात्। 'स हि कर्ता' इति तस्यैव ग्रहणादिति ।१।

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ३॥२॥२॥

एवं जीवमेव स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिन आमनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥ (का० २।५।८) इति। एषु चक्षुरादिकरणेषु सुप्तेषु स्वव्यापारादुपरतेष्वि-

त्यर्थः । अत्र कामशब्देन काम्यन्त इति कामाः पुत्रादय एव निर्दिष्टाः। " सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व " " शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व " (का० १।१।२३) इति कामानित्यविशेषेणाभिधाय ' पुत्रपौत्रा ' नित्यवयुत्य निर्देशात् । एवञ्च तदवस्थायामुपकरणाद्यभावेऽपि जीवस्य सत्यसंकल्पत्वाद्रथादीनां पुत्रादीनाञ्च सृष्टिकर्तृत्वमुपपद्यते ।२।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥३॥२॥३॥

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । स्वाप्निकरथादीनां मायामात्रस्वरूपाणां परमात्मैव स्रष्टेत्यर्थः । " जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता " इत्यादाविवात्रापि मायाशब्दस्याश्चर्यार्थकत्वात् । एवञ्च स्वाप्निकानां रथादीनां स्वप्नकालमात्रावसानानां स्वप्नदृङ्मात्रानुभाव्यानामाश्चर्यरूपत्वमेव । अस्याश्चाश्चर्यरूपायाः सृष्टेः कर्तृत्वं परमात्मन एवोपपद्यते । तस्य सर्वदाबाधितसत्यसंकल्पत्वात् । न तु जीवस्य तदुपपद्यते । तस्य प्रजापतिवाक्य आविर्भूतस्वरूपसमकाले सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वान्तगुणानामाविर्भावित्वश्रवणात् । संसारदशायान्त्वविद्यातिरोहितत्वेन कृतत्स्नस्यानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् रथादिसृष्टेर्जीवकृतत्वं नोपपद्यते । कामं काममिति तु परमात्मनो निर्मातृत्वमभिधत्ते । ' न तत्र रथा ' इत्यादिश्रुत्या चास्याःश्रुतेरैकवाक्यत्वात्परमात्मन एव तत्कर्तृत्वमिति ।३।

पराभिध्यानातु तिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ।३।२।४।

नन्वपहतपाप्मत्वादयो गुणा जीवस्य स्वाभाविकाश्चेत्स्युस्तर्हि कथं न सर्वदोपलभ्यन्त इत्यत्राह पराभिध्यानात्त्वित्यादि । तु शब्दः शंकानिवर्तकः । अस्य जीवस्यानादिपुण्यपापकर्मरूपयाऽविद्यया तिरोहितमपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तगुणविशिष्टं स्वाभाविकं रूपं पराभिध्यानात्परस्य परमात्मनोऽभिध्यानात् तदेकचिन्तनलक्षणात् तत्प्रसादादभिव्यज्यते । हि यतः परमात्मनः संकल्पादेवास्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रूयेते। एतदुक्तं भवति। अनुध्यानाऽविषयीकृतः परमात्मैवास्मै स्वकीयामोघेन संकल्पेन बन्धं मददाति। स एव च परमपुरुषो दीनजनानुकम्पी भगवान् यदा मुहुरनुध्यानविषयीकृतश्चेत्प्रसन्नः स्वसंकल्पान्मोक्षम्प्रयच्छति । तथाचात्र श्रुतयः– "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" (मु० ३।१।३।) "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवति" (तै०२।७) इत्यादयः प्रमाणतामुपयान्ति ॥४॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ।३।२।५।

सोऽपि तिरोभावोऽपि देहयोगात् सृष्टिकाले देवमनुष्यादिदेहात्मनापरिणतप्रकृतियोगात् वाशब्दात्प्रलयकालेऽनभिव्यक्तनामरूपसूक्ष्मदशापन्नाचिद्योगाद्भवति । यथा भस्मयोगाद्वह्नेः प्रकाशनसामर्थ्यं तिरोभवति तद्वदत्रापि तिरोभाव इति ।६।

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ।३।२।६।

इतश्च न स्वाप्नार्था जीवसंकल्परचिताः । यतः स्वाप्निकोऽर्थ इष्टानिष्टयोः सूचकः । "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।

समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्न निदर्शने । (छा०५।२।९) इत्यादिश्रुतेरवसीयते । तद्विदः स्वप्नदृष्टार्थफलविदश्च ' अथ पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतञ्च पश्यति स एनं हन्ति ' इत्यादिना स्वाप्नार्थस्येष्टानिष्टसूचकत्वमाचक्षते । जीवसंकल्पकृतत्वेऽनिष्टसूचकत्वं नोपपद्यते । नहि कश्चिदनुन्मत्तः स्वानिष्टकारिणोऽर्थान् सृजति सृष्ट्वा च पश्यति। तस्मात्स्वाप्नसृष्टेः कर्तृत्वं परमात्मन एवोपपद्यते न जीवस्य । सर्वेश्वरः सर्वं नियन्ता च परमपुरुषो जीवानुष्ठितानामल्पीयसामपि कर्मणां फलमनुभावयितुं तावन्मात्रसमयावसानान् तज्जीवैकानुभाव्यान् विचित्राकारानर्थानुद्भावयतीति निरवद्यम् ।६।

इति सन्ध्याधिकरणम् ।

अथ तदभावाधिकरणम्

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुते रात्मनि च ।३।२।७।

एवं स्वप्नावस्थां विचिन्त्य सुषुप्त्यवस्थामिदानीं विचारयति। तत्र सुषुप्तिस्थानमधिकृत्य विभिन्नाः श्रुतय उपलभ्यन्ते। यथा "यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" (छा. ८।६।३) इति। अन्यत्र " अथ यदि सुषुप्तो भवति यदि न कस्य च न वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्तति सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" (बृ० २।१।१९) इति। इतरत्र " य एषोऽन्तर्हृदयाकाशस्तस्मिञ्शेते" (बृ. २।१।१७) इति । अपरत्र च " यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" (छा. ६।८।१) इति। तत्र संशयः। किमेषां श्रूयमाणानां नाडीपुरीतद्

ब्रह्मणां जीवसुषुप्तिस्थानानां विकल्पः समुच्चयो वेति। किं तावत्प्राप्तम् ? परस्परनिरपेक्षाणामेव वचनानां सत्वादेकस्य युगपदनेकसुषुप्त्यसम्भवाच्च विकल्पः।

इति प्राप्तेऽभिधीयते तदभाव इति। तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीषु पुरीतति परमात्मनि च भवतीत्यर्थः। नाड्यादीनां त्रयाणां समुच्चय एव न विकल्पः। कुतः ? तच्छ्रुतेः। तेषां नाडीपुरीतत्परमात्मनां त्रयाणामपि सुषुप्तिस्थानत्वश्रुतेः। समुच्चयाऽस्वीकारे त्रिविधसुषुप्तिबोधकश्रुतीनां संग्रहो न स्यादिति भावः। तत्र नाडीपुरीतत्प्रवेशनं विना ब्रह्मसम्पत्तेरनुपपत्तेर्नाडीपुरीतत्प्रवेशद्वारा ब्रह्मसम्पत्तिरेवात्र बोध्यते ।७।

अतः प्रबोधोऽस्मात् ३।२।८।

यतः परमात्मैव जीवस्य साक्षात् सुषुप्तिस्थानम्। अत एवास्मात्परमात्मनो जीवस्यागमनं श्रूयते प्रबोधकाले। "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति" (छा० ६।१०।२) ।८।

इति तदभावाधिकरणम्।

(अथ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्।)

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः।३।२।९।

एवं सुषुप्तौ सत्सम्पत्तेरनन्तरं जीवप्रबोधे विचार्यते। तत्रान्यः कश्चित्प्रबुद्ध्यत आहोस्विद्यः सुषुप्तः स एवेति संशये-यथोदके क्षिप्तमुदबिन्दुरुदकरूपतामावहन्न पुनरुद्धरणे स एवोत्तिष्ठति तथा सुषुप्तसमये निश्शेषोपाधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मसम्पन्नः प्राक्तनकरण-

कलेवरसम्बन्धहीनो न स एवोत्थातुमर्हति किन्त्वन्य एव कश्चि-त्प्रबुद्धयत इति पूर्वः पक्षः।

तत्र सिद्धान्तमाह–स एवत्विति। तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। यस्तावत्पूर्वं सुप्तः स एव जीवः प्रबुद्धयते नान्यः कुतः? कर्मानु-स्मृतिशब्दविधिभ्यः। तत्र कर्मणः सुषुप्तजीवेन प्रागुपार्जितानि कर्माणि तेनैव भोक्तव्यानि न तानि वितथी कर्तुंपार्यन्त इति कर्मणः स एव प्रबुद्धयते। स्मृतेरपि-योऽहं सुप्तः स एवाहं प्रबुद्ध इति। शब्दादपि-यः पूर्वं सुप्तः सएव प्रबुद्ध इत्यवगम्यते। "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति" (छा० ६।१०।२) इति। विधिभ्यश्चापि–"आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-सितव्यः" (बृ०४।५।६।) इत्येवमादयो मोक्षार्थो विधय आत्मदर्शन-मन्तरेण जीवस्य सुषुप्तिमात्रेण मुक्तत्वे तस्यैव पुनरप्रबुद्धत्वे व्यर्थतां गच्छेयुः। नह्येषामानर्थक्यं युज्यते। तस्माद्यः सुप्तः स एव प्रबु-द्धयते नान्य इति।९।

इती कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्।

अथ मुग्धाधिकरणम

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ३।।२।।१०।।

मुग्धपुरुषस्यावस्थेदानीं विचार्यते। किमियं मूर्च्छा प्रसि-द्धासु जागरिताद्यवस्थास्वन्तर्गतैवावस्था, अवस्थान्तरं वेति संशयः। तत्रावस्थान्तरस्य लोकशास्त्रयोरनधिगतत्वाज्जागरिताद्यवस्थास्वेव मूर्च्छावस्थाया अन्तर्भावः इति प्राप्तेऽभिधीयते-मुग्धेऽर्धसम्पत्तिरिति।

मुग्धे पुरुषे यावस्थोपलभ्यते सा च मरणायार्धसम्पत्तिर्मूर्च्छेति । कुतश्चैतत् ? परिशेषात् । अयम्भावः—जागरितस्वप्नयोर्ज्ञानस्य सत्त्वान्मूर्च्छितस्य ज्ञानाभावान्न मूर्च्छा जागरितस्वप्नावस्थे । नाऽपि सुषुप्तिर्मुग्धस्य निश्चलोन्मीलिते नेत्रे भयङ्करं वदनं वेपथुमच्छरीरं निश्चलः प्राणो वैरूप्यञ्च सर्वाङ्गे । नैतानि लक्षणानि सुषुप्तस्य दृश्यन्तेऽपितु निमीलितनेत्रत्वप्रसन्नवदनत्वनिष्कम्पत्वोच्छ्वासादिमत्वादयो धर्मा अभिलक्ष्यन्त इति विलक्षणधर्माश्रयणात् । एवं मरणे प्राणोष्मणोरभावान्मूर्च्छायाञ्च तयोस्सद्भावान्न मूर्च्छा मरणम् । परिशेषादुक्तावस्थाभ्यां भिन्नैव मरणायार्द्धसम्पत्तिर्मूर्च्छेति ।१०।

इति मुग्धाधिकरणम् ।

अथोभयलिङ्गाधिकरणम् ।

एवं वैराग्यजननाय दोषविशिष्टानां जीवावस्थानां विचारः कृतः। इदानीं जीवप्राप्यस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गतोच्यते—

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३।२।११।

किं जीवस्य दोषा जागरिताद्यवस्थाप्रयुक्ताः पूर्वमुपदर्शितास्ते तदन्तर्यामिणः परमात्मनोऽपि सन्त्याहो स्विन्नेति संशयः । किं युक्तम् ? सन्तीति । कुतः ? जागरितस्वप्नाद्यवस्थावति शरीरे परमात्मनोऽप्यवस्थानात् । "यस्य पृथिवी शरीरम्" "यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्" "यस्यात्मा शरीरम्" "यस्य रेतः शरीरम्" इत्यादिषु तस्य सर्वशरीरत्वश्रवणेन रेतः शोणितादिविशिष्टतया सर्वदोषवत्त्वसम्भवात् ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते--न स्थानतोऽपीति । यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु निर्दोषत्वसकलकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिङ्गमुभयलक्षणं

परं ब्रह्मावगम्यते । अतः स्थानतोऽपि पृथिव्यादीनां जीवस्य चान्तर्यामितयावस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणो जीवस्यैव जागरिताद्यवस्थाप्रयुक्ता दोषा न सम्भवन्ति । अत्र श्रुतयस्तावत्-" अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः " (छा० ८।७।१।) " निरवद्यं निरञ्जनम्' यः सर्वज्ञः सर्ववित् (मु० १।१।९]) इत्यादयो ब्रह्मणो निर्दोषत्वमुक्त्वा पुनस्तस्यैव दिव्यकल्याणगुणवत्त्वमभिदधते । स्मृतयोऽपि--" न मां कर्माणिलिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभि जानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते " (गी०) " समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् " (वि. पु.) ." समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाध्धृतभूतवर्गः । (वि० पु०) इत्याद्याः परमात्मनस्तथा वदन्ति ॥११॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ३॥२॥१२॥

ननु प्रजापति वाक्येन जीवस्याप्युभयलिङ्गत्वमुक्तं तथापि देवमनुष्यादिशरीरसम्बन्धरूपावस्थाभेदात्तत्तद्दोषसम्बन्धस्तथा परस्यापि पृथिवीजीवादिशरीरसम्बन्धित्वावस्थाभेदाद्दोषास्स्युरेवेति चेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् । ये परमात्मशरीरत्वेनोक्ताः पृथिव्यादयस्तेषु प्रत्येकमुपादाय दोषाऽसम्बन्धित्ववचनात् । " एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" (बृ० ३।७।३।) इत्यन्तर्यामिणः सर्वत्रामृतत्ववचनेन तत्तत्सम्बन्धकृतदोषरहितत्वस्योक्तत्वात् । जीवस्य तु परमात्मसंकल्पादविद्यातिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणस्य तत्कृतपुण्यपापकर्मफलसुखदुःखभोगरूपदोषस्यावर्जनीयत्वात् ।१२।

अपि चैवमेके ३।२।१३।

अपि च जीवपरमात्मनोरेकस्मिन्देहेऽवस्थितयोरपि परमा-

त्मनः कर्मफलाभोगित्वेन निर्दोषत्वं जीवस्य तत्फलभोगित्वेन दोषवत्त्वमेके शाखिनोऽधीयते । “ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥ (मु० ३।१।१) इति ।१३।

ननु “ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ” (छा० ६।३।२।) इति श्रुत्या परमात्मनोऽपि जीवेन सह प्रविष्टत्वाभिधानात् तत्सामान्याच्च परमात्मनोऽपि नामरूपभागित्वेन कर्मवश्यता स्यादेवेत्याशङ्कायामाह—

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ३॥२॥१४॥

देव मनुष्यादिशरीरेषु शरीरित्वेनावस्थितमपि परं ब्रह्म अरूपवदेव पुण्यपापकर्महेतुकनामरूपरहितमेव । कुतः । प्रधानत्वात् । जीवस्य पूर्वकृतपुण्यपापकर्मानुरूपनामरूपव्याकरणकर्तृत्वेन तदुपकारितया तद्भिन्नधर्मवत्त्वेन तत उत्कृष्टत्वात् । अयमभिप्रायः । परमपुरुषः कृपया कर्मपरवशानां जीवानां भुक्तिमुक्तिसिद्ध्यर्थं तत्तत्पूर्वतनपुण्यपापकर्मानुसारेण तस्य तस्य च नामरूपात्मिकां देवमनुष्यादिरूपां सृष्टिं विधाय स्वयं तन्नियन्तृत्वेन तत्पारवश्याभावतया सर्वदाऽतिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणतया स्वप्रकाशचित्स्वरूप एव जीवकर्मानुगुणं जीवान्प्रवर्तयन् तदन्तर्यामितयाऽवतिष्ठते । अतो जीवानां कर्मवश्यत्वं परमात्मनः कर्मवश्यताराहित्यं सम्यगुपपद्यते ।१४।

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ३।२।१५।

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरुपासते” इत्येवमादिश्रुतीनामवैयर्थ्यात् याथार्थ्यात्प्रकाशस्वरूपं : ब्रह्मेत्यवगमात् ! यः सर्वज्ञः सर्ववित् ॥ ‘सत्यकामः ’ ‘सत्यसंकल्पः’. “निरवद्यं निर-

ज्ञनम् " इत्येवमादिश्रुतीनामवैयर्थ्यात् याथार्थ्यात्सर्वदोषरहितत्वं निखिलदिव्यगुणाकरत्वञ्च ब्रह्मस्वरूपमित्यवगमादुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण उपपन्नमेव ।१५।

आह च तन्मात्रम् ३।२।१६।

एवञ्च ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे ' ति श्रुतिर्ज्ञानशब्देन प्रकाशमात्रं ब्रह्म स्वरूपमाह " ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द आत्मा । यः सच्चिदानन्दाद्वैतैकचिदात्माभूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमो नमः " (रामोत्तरतापन्याम् । इति श्रुतिश्च चिदेकरसप्रकाशमात्रं ब्रह्मस्वरूपमाह ॥१६॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ३।२।१७।

दर्शयति च " पतिं पतीनां परमं परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् " " अणोरणीयान् महतो महीयान् " (का० २।१।२०।) न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते " (श्वे० ६।२।)" यः सर्वज्ञस्सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः (मु० १।१।९।) " पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते (श्वे० ६।८।) " भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः " स एको ब्रह्मण आनन्दः" (तै० २।८।) " निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् " (श्वे० ६।१९।) इत्येवमादिश्रुतिगणः समस्तदोषरहितत्वमशेषकल्याणगुणाकरत्वं परमात्मनः। स्मर्यते च "सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च " (गी० १५।१५।) " मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय " (गी० ७।७।) " विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् " (गी० १०।४२।) "सर्वज्ञः सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान्" (वि० पु० ५।१।४८।) इत्येवमादिषु तस्य सर्वकल्याण-

गुणाकरत्वं सर्वदोषरहितत्वञ्चेति न स्थानप्रयुक्तानां दोषाणां परस्मिन्नवकाश इति ।१७।

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ३।२।१८।

यतः परमात्मनः पृथिव्यादिषु प्रविष्टस्याप्युभयलिङ्गत्वेन जल-प्रतिबिम्बितसूर्यादिवन्न स्थानप्रयुक्तदोषप्रसङ्गः । अत एव शास्त्रेषु सूर्याकाशादीनामुपमाभिः परमात्मोपमीयते । आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" (याज्ञव० ३।१४४।) इत्यादिषु ।१८।

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् ३।।२।।१९।।

तु शब्दश्चोद्यं दर्शयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । अम्बु-दर्पणादिष्वनवस्थित एव सूर्यो भ्रान्त्या तत्रस्थ इव दृश्यते । न तथा पृथिव्यादिषु परमात्मा भ्रान्त्या गृह्यते । किन्तु 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवीशरीरम्' इत्यादौ वस्तुत एव स्थितो गृह्यते । अतो न तथात्वम् । सूर्यस्य जलादौ भ्रान्त्या दृश्यमानत्वात्परमात्मनश्च तत्र परमार्थतः स्थितत्वान्न त्वदुक्तदृष्टान्तसाम्यमिति भावः ।।१९।।

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्या देवं दर्शनाच्च ३।।२।।२०।।

चोद्यं समाधत्ते । यथा सूर्यादिप्रतिबिम्बस्य जलान्तर्भावात् जलान्तर्गतस्य जलगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं न याथार्थ्यरूपेण न च तच्छैत्यादिधर्मेण कदापि सम्बन्धः । एवं पृथिवीचक्षुरादिषु लघु-दीर्घस्थानेषु तदन्तर्गतत्वेन तत्तदन्तर्यामितयावस्थितस्याप्यविद्या-प्रत्यनीकत्वेन सर्वदोषप्रत्यनीकतया परमात्मनोऽपरिच्छिन्नस्वरू-

पस्य पृथिव्यादिचक्षुरादिगतवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं न वास्तवं न च तत्तद्गतदोषैः कदापि सम्बन्ध इत्येतावतांशेन तयोर्दृष्टान्तयोरुभयोः सामञ्जस्यात्। सिंहो माणवक इत्यादौ तथा दर्शनाच्चोपपद्यते सूर्यकादिदृष्टान्तेन परमात्मनः सर्वदोषरहितत्वम् ॥२०॥

नन्वेवं 'अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिनिषेधश्रुतिभिर्ब्रह्म निष्प्रपञ्चं सन्मात्रं न तस्योक्तोभयलिङ्गत्वमुपपद्यत इत्याशङ्कायामाह-

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥३॥२॥२१॥

अत्र 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च" (बृ० २।१।१।) इत्यादिना यद्द्विविधं ब्रह्मणो रूपं प्रतिज्ञातं तस्यैव 'नेति नेति' इति प्रतिषेधे श्रुतेरुन्मत्तत्वप्रसक्त्या तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः किन्तु प्रकृतैतावत्त्वं हि ब्रह्मणः प्रतिषेधति। यद्रूपद्वयं प्रकृतं तस्य ब्रह्मरूपस्यैतावत्त्वं तदेतन्मात्रमेव ब्रह्मरूपं नास्तीति प्रतिषेधति। इतोऽप्यधिकं ब्रह्मणो रूपमस्तीति ज्ञापनाय। यतो निषेधानन्तरं ततः पूर्वोक्ताद्रूपद्वयाद्ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ब्रवीति। "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" (बृ० २।३।६।) इति। नेति नेतीति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्परं स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं न ह्यस्तीत्यर्थः। तस्मादत्र नेति नेतीत्यादिना न ब्रह्मणस्सविशेषत्वं निषिध्यतेऽपितु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रमित्युभयलिङ्गत्वमस्त्येव ब्रह्मणः ॥२१॥

यस्य ब्रह्मणो 'मूर्तं चैवामूर्तञ्चेति द्वे रूपेऽभिहिते तद्ब्रह्म चक्षुरादीन्द्रियाऽगोचरमित्याह-

तदव्यक्तमाह हि ३॥२॥२२॥

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण न व्यज्यते। यत आह श्रुतिः। न संदृशे

तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्" "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" इति ॥२२॥

तर्हि ब्रह्मणःप्रत्यक्षाभावात्कदापि कस्यापि मोक्षो न स्यादित्याह-

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ३।२।२३।

संराधनं सम्यगाराधनं प्रीतिपूर्वकं तदेकचिन्तनं तस्मिन् सत्येवास्य साक्षात्कारो भवति नान्यत्रेतिश्रुतिस्मृतिभ्यां ज्ञायते। श्रुतयस्तावद् "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" (मु० ३।१।८।) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" (मु० ३।१।३।) "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मु० २।२।८।)यमेवैष वृणुते तेन लभ्य स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" (मु० ३।२।३) इत्यादयः। स्मृतयोऽपि "भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुश्च तत्वेन प्रवेष्टुश्च परन्तपः। (गी० ११।५४) इत्येवमाद्याः। आभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामस्य परमपुरुषस्य साक्षात्कारो भवतीति।२३।

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ३।२।२४।

अतोऽपि प्रकृतेयत्तायाः निषेधो न मूर्तादिविशिष्टस्य। "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति" (बृ० १।४।१०) इत्यादिश्रुतिषु साक्षात्कृतब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवज्ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्तादिप्रपञ्चविशिष्टताया अपि ब्रह्मगुणत्वावैशेष्यं प्रतीयते। ज्ञानानन्दादयश्च वामदेवादीनां संराधने कर्मण्यभ्यासादेवोपलभ्यते। तथैव मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयते ॥२४॥

अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ३।२।२५।

अतो निरुक्तेभ्यो हेतुभ्योऽनन्तेनासंख्यातेन कल्याणगुणगणेन युक्तत्वं ब्रह्मणः सिद्धम्। तथा सत्युभयलिङ्गं ब्रह्मोपपन्नतरमेव।

इत्युभयलिङ्गाधिकरणम्।

(अथाहिकुण्डलाधिकरणम्।)

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ३।२।२६॥

"द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च" (बृ०२।१।१) इति सर्वस्यापि मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं प्रतिपादितम्। कथं तस्य ब्रह्मरूपत्वं कथञ्च चिदचितोर्विशेषणत्वमिति ब्रह्मणश्चिदचित्स्वरूपविषये विचार्यते। तत्र "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" (श्वे० ४।९) इति भेदव्यपदेशात्। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" 'तत्वमसि' इति चाभेदव्यपदेशादित्युभयव्यपदेशात्संशयः। किं ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेण परिणामः स्वीक्रियतेऽथवा प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन आहोस्विज्जीववदचितोऽपि ब्रह्मशरीरतया तद्व्याप्यतया तदपृथक्सिद्धेस्तद्विशेषणत्वेनाभेदव्यपदेश इति। किं युक्तम्? ब्रह्मण एवाचिद्रूपेणाहिकुण्डलवत् परिणामः स्यात्। यथाहेः स्वरूपेणैव कुण्डलभावस्तद्वदित्यर्थः। २६।

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।३।२।२७।

वाशब्दः पक्षनिवर्तकः। ब्रह्मण श्चिद्रूपतया परिणतिस्वीकारे तस्य विकारित्वादिदोषापत्त्या निर्दोषत्ववादिनीनामपरिणामित्ववादिनीनाञ्च श्रुतीनां व्याकोपः स्यात्। तस्माद्यथा सौरं तेजस्

दाश्रयश्च सूर्यस्तयोरुभयोस्तेजस्त्वात्तेजस्त्वेनैकजातियोगादभिन्नत्वं स्वरूपतो भेदाच्च भिन्नत्वं तथाऽचित्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मणो रूपत्वमिति ॥२७॥

पूर्ववद्वा ॥३॥२॥२८॥

वाशब्द उक्तपक्षद्वयनिवर्तकः । पूर्वत्रोभयव्यपदेशोपपत्त्यर्थं ब्रह्मणो निर्दोषत्वनिष्पत्त्यर्थञ्च 'अंशो नानाव्यपदेशात्' (ब्र० सू०) 'प्रकाशादिवत्तु नैवं परः' (ब्र० सू०) इत्यादौ सम्यगुक्तम् । यथा जीवस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वेन ब्रह्मणोंऽशत्वम् तथाचितोऽप्यपृक्सिद्धविशेषणत्वेनांशत्वमेव । तत्रोभयोः स्वरूपस्य भेदाद्भेदव्यपदेशो विशिष्टस्यैक्यादभेदव्यपदेशोऽपि मुख्य एवेति सर्वं परिहृतम् ।२८।

प्रतिषेधाच्च ॥३॥२॥२९॥

"सवा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः" (बृ० ४।४।२५।) 'नास्य जरयैतज्जीर्यति' (छा० ८।१।५।) इत्यादिभिरचिद्धर्माणां प्रतिषेधाच्च न ब्रह्मणोऽपरिणामित्वभङ्गः। विशेषणभूताचित्तत्वस्य विकारित्वेऽपि विशेष्यांशस्य निर्विकारित्वम् । प्रतिपादितं चैतत्सर्वमंशो नानाव्यपदेशादित्यत्रेति तत एवावगन्तव्यम् ।२९।

इत्यहिकुण्डलाधिकरणम् ।

अथ पराधिकरणम् ।

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ।३।२।३०।

इदानीमस्मादुभयलिङ्गाद्ब्रह्मणोऽपि किञ्चित्परं तत्वं स्यादिति

विचार्यते। तत्रायं संशयः। जगन्निमित्तोपादानकारणाद् ब्रह्मणः परमपि किञ्चित्तत्वमस्ति न वेति। अतो ब्रह्मणः परमपि तत्वमस्ति। कुतः? सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः। "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः (छा. ८।४।१) इति सेतुत्वेन व्यपदिष्टस्यात्मनः 'एतं सेतुं तीर्त्वा' छा० ८।४।२) इति तरितव्यत्वव्यपदेशात्। एवञ्च तीर्त्वा यदवाप्स्यति तदतः परमेवेत्यवगम्यते। 'चतुष्पाद्ब्रह्म' (छा० ३।१८।२।) इति श्रुतावुन्मानत्व परिमितत्वव्यपदेशात्ततः परमपरिमितं तत्वमप्यस्तीति प्रतीयते। "अमृतस्यैष सेतुः" (मु०२।२।५।) इत्यमृतप्रापकात्सेतुशब्दनिर्दिष्टादस्मात्परं प्राप्यभूतममृतशब्दवाच्यं किमपि तत्वमस्तीतिप्राप्यप्रापकसम्बन्धादवसीयते। तथा 'परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' मु० ३।२।८।) 'परात्परं यन्महतो महान्तम्' (तै० १।५।) इति च भेदव्यपदेशादेतेभ्यो हेतुभ्यः परस्माद् ब्रह्मणोऽपि परं किञ्चिदस्तीति ज्ञायते। ३०।

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

सामान्यात्तु ।३।२।३१।

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। 'एषां लोकानामसम्भेदाय' (छा० ८।४।०।) इत्युत्तरवाक्यात्प्रसिद्धसेतुर्यथा जलमर्यादाव्यवस्थापकः। एवं ब्रह्मणोऽपि सर्वजगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वेन प्रसिद्धसेतुसामान्यात्सेतुत्वव्यपदेशो न तरितव्यत्वेनेति न ततः किञ्चित्परमस्ति। 'एतं सेतुं तीर्त्वेति तरतिरत्र 'मीमांसाशास्त्रं तीर्त्वा, वेदार्थमधिगच्छती' त्यादिवत्प्राप्त्यर्थक एव ।३१।

बुद्ध्यर्थः पादवत् ।३।२।३२।

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै०२।१) 'अणोरणीयान्महतो

महीयान्' (का० १।१।२०) इत्यादिषु श्रुतस्यानन्तस्यापरिच्छिन्नस्यानु-
पमस्य जगत्कारणस्य ब्रह्मणः ' चतुष्पाद्ब्रह्म' (छा० ३।१८।२)
इत्युन्मानव्यपदेशो बुद्ध्यर्थ उपासनार्थ एव। पादवत्। ब्रह्मप्रती-
कस्य मनसो वाक्प्राणचक्षुः श्रोत्राण्युपासनार्थं पादत्वेन व्यपदिष्टानि
तद्वदित्यर्थः ।।३२।।

एवमपि स्वयमपरिच्छिन्नस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथमुपासनायाप्यु-
न्मानसम्भव इत्याशङ्कायामाह–

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ।३।२।३३।

प्रतिपन्नदिक्पृथिव्यन्तरिक्षादिस्थानविशेषसम्बन्धित्वेनोन्मि-
तत्वानुसन्धानं युज्यते । यथा विततस्यापि प्रकाशादेर्घटादिपरिच्छि-
न्नोपाध्यन्तर्गतस्य परिच्छिन्नत्वेन दर्शनं तद्वदित्यर्थः ।३३।

उपपत्तेश्च ।३।२।३४।

' अमृतस्यैष सेतुः ' इतिमापकसम्बन्धव्यपदेशात्परमस्तीत्यपि
न युक्तम् । " नायमात्माप्रवचनेनलभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् "
(मु० ३।२।३।) इति परमात्मनः प्राप्यभूतस्य स्वप्राप्तावनन्योपायत्व-
श्रवणात्स्वस्यैवोपायोपेयत्वोपपत्तेरिति ।३४।

तथान्यप्रतिषेधात् ।३।२।३५।

यच्च ' परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् [मु० ३।२।८) इति भेदव्य-
पदेशात्ततोऽपि परमस्तीत्युक्तं तन्निरस्यति । तथाऽन्यस्य ब्रह्मणः
परस्य प्रतिषेधात् । ' यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो
न ज्यायोस्ति कश्चित् ' (श्वे० ३।६।) ' न चास्य कश्चिज्जनिता न
चाधिपः (श्वे० ६।९) न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ' (श्वे० ६।८)

इत्येवमादिभ्यो ब्रह्मपरस्यान्यस्य प्रतिषेधात् ।३५।

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ।३।२।३६।

अनेन 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्येवमादिभिर्ब्रह्मणः किञ्चिदपि परं नास्तीति प्रतिषेधद्वारा तस्य सर्वव्यापकत्वप्रतिपादनेन सर्वगतत्वमपि सिद्धयति । कुतः ? आयामशब्दादिभ्यः। सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्यो ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सिद्धयत्सर्वपरत्वमपि सिद्धयति। ते च शब्दाः "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" (श्वे० ३।९।) "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिम्" (मु० १।१।६।) "ब्रह्मैवेदं सर्वम्" (बृ० २।५।१।) इत्यादयः ।३६।

इति पराधिकरणम् ।

अथफलाधिकरणम् ।

फलमत उपपत्ते ३॥२॥३७॥

एवं प्रापकस्य जीवस्योपासिषा सिध्यर्थं तत्स्वरूपमुपवर्ण्य तत्प्राप्यभूतस्य परमात्मन उभयलिङ्गत्वं सर्वपरत्वञ्चाभिधाय ततः परमपुरुषादेवोपासकस्यापवर्गादिफलप्राप्तिरितीदानीं निश्चीयते । तत्रेदमिष्टानीष्टलक्षणं फलं भजनहवनादिरूपात्कर्मणो भवत्याहोस्वित्तत्कर्मभिःसमाराधितात्परस्मात्पुरुषादिति संशये कर्मण इति। कुतः? लोके कृष्यादिकर्मकारिण एव फलसम्पत्तिदर्शनात्। कर्माननुतिष्ठतश्च तददर्शनादिति प्राप्तेऽभिधीयते—फलमत इति। भोगापवर्गादिलक्षणं फलमतः परमपुरुषादेव सम्पद्यते। कुतः उपपत्तेः। क्षणप्रध्वंसिनः कर्मणोऽसम्बद्धस्याचेतनस्य च कालान्तरभाविफलप्रद-

ह्यायोगात् । न चापूर्वकल्पनयापीष्टसिद्धिस्तस्याप्यचेतनत्वात् । तस्मात्सर्वसमीक्षाकारिणः परस्मात्पुंस एव फलं भवति ।३७।

श्रुतत्वाच्च ३।२।३८।

सर्वं भोगापवर्गादिलक्षणं फलं परमात्मैव प्रयच्छतीति श्रूयते "स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः" (४।४।२४)इति ।३८।

धर्मं जैमिनिरत एव ॥३॥२॥३९॥

अतः श्रुत्युपपत्तिभ्यामेव "रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्' 'कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्" (छा० ५।१०७)' अथ खलुक्रतुरस्मिंल्लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति" (छा०३।१४।१ "पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इत्यादिषु पुण्यस्य कर्मणः पुण्यशरीरप्राप्तिहेतुत्वश्रवणात् पापकर्मणः पापशरीरहेतुत्वश्रवणात् तदतिरिक्तस्येश्वरस्याश्रवणाच्च । कृष्यादियज्ञादिकारिणामेव तत्तत्फलप्राप्तिदर्शनात् । तदकारिणां तत्तत्फलप्राप्त्यदर्शनाच्च कर्मण एव फलदातृत्वोपपत्तेरितिश्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्ममेव फलदातारं जैमिनिराचार्या मन्यते । कर्मणः क्षणिकत्वेऽप्यपूर्वद्वारा फलमिति जैमिनेर्मतम् ।३९।

पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ३।२।४०।

तुशब्दः पक्षनिवर्तकः । पूर्वं पुर्वोक्तं परमपुरुषमेव फलप्रदातारं भगवान् बादरायण आचार्यो मन्यते । कर्मणोऽपूर्वस्य वा ह्यचेतनत्वेन कर्मफलस्वरूपानभिज्ञतया तत्फलदानासमर्थत्वात्तयोरिति कर्मादिस्वरूपतद्विनियोगसाक्षात्कारवतोऽपरिच्छिन्नस्य चिदात्मनः स्व-

प्रकाशस्वरूपस्य सर्वज्ञसर्वशक्तिमतः परमपुरुषस्य तु फलदातृत्वं युक्ततरमेव । कुतः ? हेतुव्यपदेशात् । एष ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते"(कौषी० ३।९)इति परमपुरुषस्यैव कारयितृत्वेन कर्मसिद्धिहेतुव्यपदेशात् । तस्यैव च कर्मफलभूतोर्ध्वाधोगतिप्राप्तिहेतुव्यपदेशात्।४०।

स्मर्यते च ३।२।४१।

स्मर्यते च कर्मफलप्रदाता परमात्मैव ।
"स तया श्रद्धयायुक्तस्तस्याराधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्।"(गी० ।७।२२)
इति । तस्मात्कर्मफलं परमात्मन एवेति सिद्धम् ।४१।

इती फलाधिकरणम् ।

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

સમરીતિ મેદાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન: ।
ઢયતાઽજ્ઞાનવીનાશે વેદવેદ્યો મહામતિ: ॥
Ankur Nagpal

श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥३॥३॥१॥

किं सर्वेषु वेदान्तेषु तत्र तत्र श्रूयमाणा दहरवैश्वानरादयो विद्यास्तासां सर्वासां विद्यान्तरत्वमाहोस्विदेकविद्यात्वंवेति संशये विद्याभेदाभावे प्रकरणान्तरे पुनस्तत्पाठस्यायुक्तत्वात्प्रकरणान्तरस्य विद्याभेदहेतुत्वावगमाद्विद्यान्तरत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते—सर्ववेदान्तप्रत्ययमिति। सर्वेषु वेदान्तेषु प्रतीयमानमुपासनमेकमेव। कुतः? चोदनाद्यविशेषात्। चोदनाद्यभेदात्। आदिशब्देन शाखान्तराधिकरणसूत्रान्तरोक्ता अभेदहेतुभूताः फलसंयोगरूपसमाख्या गृह्यन्ते। चोदनाफलसंयोगरूपसमाख्यानामविशेषादभेदादित्यर्थः। चोदना हि—'उपासीत, विद्यात्' इत्युपासनवेदनयोः पर्यायवाचित्वेनाभिन्ना। फलसंयोगोऽप्युभयत्र ब्रह्मप्राप्तिरूप एक एव। उभयत्र वैश्वानरविद्येति समाख्या चैकैव। एषां चोदनादीनां सर्वासु शाखास्वविशेषात्तत्र तत्र शाखासु निरुक्तानामेकविद्यात्वमेव ।१।

यत्तूक्तं प्रकरणान्तरस्य विद्याभेदहेतुत्वं तदनूद्य परिहरति—

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ।३।३।२।

प्रकरणान्तरात् विधेयभेदाच्च न विद्यैक्यमिति चेन्न, एकस्यामपि विद्यायां कर्तृभेदात्प्रकरणान्तरमुपपद्यते। एकस्मिन्नेव कर्तरि यदि प्रकरणान्तरं स्यात्तदा विधेयभेदाद्विद्याभेदः स्यात् ।२।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ३॥३॥३॥

एवमप्याथर्वणिकानां शिरोव्रताद्यपेक्षा दृश्यतेऽन्येषाञ्च नास्तीति विद्याभेदः स्यादिति समाधीयते—शिरोव्रतं न विद्याङ्गमपि तु स्वाध्यायस्यैव यतः समाचारे वेदव्रतोपदेशपरे ग्रन्थे तथात्वेन स्वाध्यायाङ्गत्वेन शिरोव्रतमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते" (मु० ३।२।११) इत्यध्ययनशब्दाधिकारादित्यवगम्यते। सववच्च तन्नियमः। यथा हि सवसम्बन्धिनः सप्त होमाः सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणोक्तैकाग्निसम्बन्धित्वेन तत्रैवानुष्ठेया न शाखान्तरोक्तत्रेताग्निषु तथैवाधीतशब्दाच्च तदध्ययन एव शिरोव्रतस्य नियमो नान्यत्र ।३।

दर्शयति च ॥३॥३॥४॥

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" (का० २।१५।) इति श्रुतिदर्शयति सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मण एकत्वेन तत्प्रतिपादकवाक्योक्तानां सर्वासां वेदान्तविद्यानामेकत्वम् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ॥४॥

एवं विद्यैक्यं दृढीकृत्य तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ३।३।५।

च शब्दोऽवधारणार्थः। एवं सर्ववेदान्तेषु दहराद्युपासने समाने सत्यन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः कर्तव्यः। ? कुतः? अर्थाभेदात्। गुणानां विद्याङ्गत्वेन तदुपकाररूपप्रयोजनाभेदात् । गुणानां विद्योपकारित्वाच्च वेदान्तान्तरोक्तगुणानां वेदान्तान्तरेऽवश्यमुपसंहारः

कर्तव्यः। विधिशेषवत् । यथा विधिशेषाणामग्निहोत्रधर्माणामग्निहोत्रस्य सर्वत्रैक्यात्सर्वत्रोपसंहारः क्रियते तद्वदिति ।५।

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्–

अथान्यथात्वाधिकरणम्

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥३॥३॥६॥

वाजसनेयके "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" (बृ० १।३।७) इत्युद्गीथविद्याम्नायते। तथा छान्दोग्येऽपि "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" (छा० १।२।७।) इति सैव विद्या श्रूयते। तत्रायं संशयः। किमुभयत्रापि विद्यैक्यमेवाहोस्विद्विद्याभेद इति। चोदनाद्यविशेषाद्विद्यैक्यमिति पूर्वःपक्षः। सिद्धान्तस्तु–उभयत्र प्राणदृष्ट्यैवोद्गीथ उपासनमविशेषेण श्रुतम्–तथापि "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" (छा० १।१।१) उद्गीथमाजहुरनेनैतानभिहनिष्यामः" (छा० १।२।१।) इत्युद्गीथावयवे प्रणव एव प्राणदृष्ट्योपासनं छन्दोगानाम्। वाजिनान्तु समग्रोद्गीथे प्राणदृष्ट्योपासनम् "हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामः" (बृ० १।३।१।) इति। तथा चोभयत्र रूपभेदाद्विद्याभेद एवेति। सूत्रार्थयोजनात्वेवम्। उभयत्र प्राणस्य कर्तृकर्मत्वभेदेनान्यथात्वाद्भिन्नाकारत्वादाकारभेदेनोपास्यभेदादन्यथात्वमेव शब्दान्न विद्यैक्यमितीमां शङ्काम्परिहरति पूर्वपक्षी–इति चेन्नेति। कुतः ? अविशेषादुभयत्र विशेषाभावाद्विद्यैक्यमिति ।६।

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वात्॥३॥३॥७॥

न वेतिपक्षनिवर्तकौ । न ह्यत्र विद्यैक्यमुपपद्यते । कुतः ? प्रकरणभेदात् । छान्दोग्येषूद्गीथावयवप्रणवोपासना प्रक्रम्यते 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथेनात्ययामः' (वृ० १।३।१।) इति । ततश्च रूपभेदोऽस्त्येवेति विद्याभेदः । परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा समानायामपि शाखायामुद्गीथोपासने हिरण्मयपुरुषदृष्टेः परोवरीयस्त्वादिविशिष्टदृष्टिर्भिन्नैव । तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम् ।७।

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ३।३।८।

ननु शाखाद्वये विद्यैक्यमस्ति । कुतः? संज्ञातः। उभयत्रोद्गीथविद्येति संज्ञाया एकत्वादितिचेत् तत्संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव यथा नित्याग्निहोत्रे कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रेचाग्निहोत्रसंज्ञाया एकत्वेऽपि कर्मणा भिन्नत्वम् ॥८॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ३।३।९।

यथा प्रथमप्रपाठके उपक्रमवाक्ये प्रणवस्योपास्यत्वं तथतेरास्वपि विद्यासूद्गीथावयवभूतप्रणवस्यैवोपास्यत्वव्याप्तेः । एवं 'उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे' (छा० १।२।७।) इत्यादौ मध्येऽपि प्रणवविषयकोपासनमेव समञ्जसम् ॥९॥

इत्यन्यथात्वाधिकरणम् ।

अथ सर्वाभेदाधिकरणम् ।

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ३॥३॥१०॥

"यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति

प्राणो वाव ज्येष्ठश्च " (छा० ५।१।१।) इतिच्छन्दोगाः समामनन्ति । वाजिनोऽप्येवम् । इत्युभयत्र समानरूपत्वाद्विद्यैक्यम् । परन्तु कौषीतकिनस्तु वसिष्ठत्वादि गुणराहित्येनेति सर्वत्र विद्यैक्यमुत नेति संशये न विद्यैक्यम् । कुतः ? रूपभेदात् । एकत्र ज्येष्ठ्यवसिष्ठत्वादिगुणैर्युक्त उपास्यतया श्रूयते । अपरत्र तु तद्रहित इत्युपास्यरूपभेदो विद्याभेदसाधक इतिप्राप्तेऽभिधीयते—सर्वाभेदादन्यत्रेम इति । न ह्यत्रविद्याभेदः अन्यत्र प्राणविद्यायामपीमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यतया विहिता एवेति । कुतः? सर्वाभेदात् । यद्यपि कौषीतकिनां प्राणविद्यायां वसिष्ठत्वादिकं न शब्दतश्चोक्तं तथापि वागादिगतवसिष्ठत्वादिगुणानां प्राणहेतुकत्वानुसन्धानमन्तरेण प्राणस्य ज्यैष्ठ्यादिकमप्यनुपपन्नं स्यात्तस्मात्कौषीतकिनां प्राणविद्यायामपि वसिष्ठत्वादिसम्बन्धवतः एव प्राणस्योपास्यत्वमिति न रूपभेदोऽतो विद्यैक्यमेवेति ।१०।

इति सर्वाभेदाधिकरणम् ।

(अथानन्दाद्यधिकरणम् ।)

आनन्दादयः प्रधानस्य ३।३।११।

पूर्वाधिकरणन्यायेन यैर्गुणैर्विना ब्रह्मस्वरूपस्यानुसन्धानमेव नोपपद्यते तेषां विचारः प्रस्तूयते । तत्र ब्रह्मस्वरूपनिरूपकाणां धर्माणां सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहारोऽस्ति नवेति संशये प्रकरणाधीतानामुपसंहार आवश्यको नत्वनधीतानामप्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते--आनन्दादयः प्रधानस्येति । पूर्वसूत्रादभेदादित्यनुवर्तते । प्रधानस्य गुणवतो ब्रह्मणः सर्वेषूपासनेष्वभेदादानन्दादयो गुणाः

सर्वत्रोपसंहर्तव्याः । गुणानां गुण्यतिरिक्तनवस्थानादितिभावः।।११।

नन्वेवं प्रियशिरस्त्वादीनामपि ब्रह्मगुणत्वात्सर्वत्रोपसंहारः कर्तव्य इत्याह–

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥३॥३॥१२॥

प्रियशिरस्त्वादीनां सर्वत्राप्राप्तिस्तेषां ब्रह्मस्वरूपगुणत्वाभावात् केवलं ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरुपणमात्रोपयोगित्वात्प्रियशिरस्त्वादीनाम् । नोचेच्छिरःपक्षादीनामवयवत्वे तदवयविनो ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ स्याताम् । तथा सति निर्विकारत्वाभिधायिनीनां श्रुतीनां विरोधः स्यात् ।१२।

इतरे त्वर्थसामान्यात् ।३।३।१३।

उपचयापचयकरेभ्यः प्रियशिरस्त्वादिभ्य इतरे ब्रह्मस्वाभाविकगुणत्वेन सदैकरसाः ज्ञानानन्दादयो ब्रह्मस्वरूपनिरूपकधर्मत्वेनार्थसामान्याद्ब्रह्मस्वरूपसमानत्वाद्ब्रह्मवद्ब्रह्मविद्यासु सर्वथानुसंधानायोपसंहर्तव्या एवेति ॥१३॥

तर्हि प्रियशिरस्त्वादित्वेन ब्रह्मणो निरूपणं किमर्थमित्यत आह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ३॥३॥१४॥

प्रियशिरस्त्वादीनां निरूपणस्य प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायानुचिन्तनायोपासनासिद्ध्यर्थं तद्रूपेण ब्रह्मणः पुरुषविधत्वनिरूपणं कृतम् ।

आत्मशब्दाच्च ॥३॥३॥१५॥

" अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः (तै० २।३।) इत्यात्मशब्दात्मनश्च शिरः पक्षपुच्छत्वाद्यसम्भवात्तस्य प्रियशिरस्त्वादिकथनमुपासकबुद्धौ सुखेनारूढार्थमिति गम्यते । १५ ।

ननु प्राणमयादिष्वात्मशब्दस्यानात्मन्यपि प्राणादिषु प्रयोगात् 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' इत्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचकत्वं कुतोऽवगम्यत इत्यत्राह—

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ।३।३।१६।

'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय' (तै०) इत्यत्रत्येनात्मशब्देन परमात्मन एव गृहीतिर्ग्रहणम् । इतरवत्-यथेतरेण "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्स ईक्षत लोकान्नुसृजा इत्यात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम् । तद्वत् । कुतः? उत्तरात् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्याद्युत्तरात्तदेकार्थाद्वाक्यात् ।१६।

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ।३।३।१७।

प्राक्तनेषु प्राणमयादिष्वप्यात्मशब्दस्यान्वयस्य सत्त्वात्कथमुत्तरवाक्यान्निर्णयः स्यादिति चेत् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै० २।२।) इति प्राक्छ्रुतस्यात्मन एव प्राणमयादिवाक्येष्ववधारणात् परमात्मन एव निर्णयः । अन्नमयादिषु परमात्मबुद्धिरवतीर्णाऽपि तत्र तत्र विचार्यमाणायामानन्दमये विश्राम्यति । 'सोऽकामयत' इत्युत्तरवाक्यमस्मिन्नर्थे तात्पर्यग्राहकम् ।।१७।।

इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ।



अथ कार्याख्यानाधिकरणम्

कार्याख्यानादपूर्वम् ३।३।१८॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणोपासना विद्यते। तदनन्तरं सहोवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुः' इत्यपां प्राणवासस्त्वमभिधाय "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो भवति" (छा० ५।२।२।) इतिच्छान्दोग्ये श्रूयते। तथा वाजसनेयकेऽपां प्राणवासस्त्वमुक्त्वा "तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामे देतमेव तदनमनग्नं कुरुते" (बृ० ६।१।१४। इति श्रूयते। अत्र किमाचमनमपूर्वं विधीयते आहोस्विदपां प्राणवासस्त्वमनुद्य पुरस्तादुपरिष्टाच्चाचमनं प्राणविद्याङ्गतया विधीयत एवेति प्राप्तेऽभिधीयते-कार्याख्यानादिति। अप्राप्तस्य विधान एव शब्दस्यार्थवत्त्वादत्राचमनस्य सदाचारप्राप्तत्वादाचमनमनूद्याचमनीयानामपामप्राप्तं प्राणवासस्त्वानुसन्धानमेव विधीयते। अप्राप्तस्यैव विधाने शास्त्राणामर्थवत्त्वमिति।१८।

इति कार्याख्यानाधिकरणम्।

अथ समानाधिकरणम्।

समान एवं चाभेदात् ।३।३।१९।

बृहदारण्यके शाण्डिल्यविद्याम्नायते "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यम्" (बृ० ५।६।१।) इत्यादिका। तथा वाजसनेयकेऽग्निरहस्येऽपि पुनः सैव विद्याम्नाता 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेत्यारभ्य 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपम्" (वा. अग्नि-

रहस्ये) इत्यादिका । अत्र संशयः किमुभयत्र विद्याभेदो न वेति । तत्र रूपभेदाद् भेद इति प्राप्तेऽभिधीयते--समान एवमिति । उभयत्र समान एव मनोमयत्वादिके वशित्वादेश्चाधिकस्य सत्यसंकल्पत्वगुणाभेदाद्विद्याया ऐक्यमेवेति ।१९।

इति समानाधिकरणम् ।

— अथ सम्बन्धाधिकरणम् । —

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ३।३।२०।

वाजसनेयके "तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्" (बृ० ५।५।१।) इति प्रक्रम्यादित्यमण्डलेऽक्षणि च ब्रह्मण उपास्यत्वमभिधाय 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्' 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' (बृ० ५।५।३) इति रहस्यनामनी द्वे उपनिषदावाम्नायेते । तत्र संशयः किमस्यां विद्यायामादित्यपुरुषस्याहरिति नाम्ना ध्यानमक्षिपुरुषस्याहमिति नाम्ना यथाश्रुतं ध्यानं कर्तव्यमाहोस्विन्नामद्वयस्य पुरुषद्वयेऽप्युपसंहार इति । किं युक्तम् । उभयोः स्थानयोरेकस्यैव सत्यस्य पुरुषस्योपास्यत्वाद्रूपाभेदाद्विद्यैक्यादन्योऽन्यगुणोपसंहारः ।२०।

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

न वा विशेषात् ३।३।२१।

विद्यैक्यान्नामद्वयस्य पुरुषद्वये उपसंहार इति न । कुतः? विशेषात् । उभयत्रोपास्यरूपविशेषात् । आदित्यस्थानसम्बन्धिनः सत्याद्ब्रह्मणोऽक्षिस्थानसम्बन्धिनः सत्यस्य ब्रह्मण उपाधिभेदेन रूपभेदे विद्याभेदात् ।२१।

दर्शयति च ॥३॥३॥२२॥

किञ्च विद्यान्तरे हिरण्यश्मश्रुरित्यादिनाऽदित्यपुरुषस्य रूपमुक्त्वा तद्रूपमक्षिपुरुषेऽतिदिदेश " तस्यैतदेवरूपं यदमुष्य रूपम् " इति। अयमतिदेश एव विद्याभेदेन गुणानुपसंहारं दर्शयति। विद्यैक्ये हि रूपादीनां स्वतः प्राप्तत्वेनातिदेशापेक्षैव न स्यात्। तस्मादत्र विद्याभेदाद् गुणोपसंहाराभाव इति ॥२२॥

इती सम्बन्धाधिकरणम्।

(अथ सम्भृत्यधिकरणम्।)

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ३।३।२३।

तैत्तिरीयके नारायणीयानां खिलेषु च श्रूयते–" ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यासम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान। ब्रह्म भूतानां प्रथमोऽत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं क " इति। अत्र संशयः। किमेषां सम्भृतिद्युव्याप्त्यादिगुणानां शाण्डिल्यादिब्रह्मविद्यासूपसंहार आहोस्वित्तद् गुणकमिदमुपासनान्तरम्? इति। किं युक्तम्? अनारभ्याधीतत्वादेषां गुणानां सर्वासु विद्यासूपसंहार इति प्राप्तेऽभिधीयते–सम्भृतिद्युव्याप्त्यपीति। सम्भृतिद्युव्याप्तीति समाहारद्वन्द्वः। शाण्डिल्यादिविद्यास्वल्पस्थानत्वं ब्रह्मणः श्रूयते। अत्रत्वाकाशादिवीर्यद्युव्याप्तित्वेन महास्थानत्वं तस्य श्रूयतेऽतः स्थानभेदादनारभ्याधीतानामपि तेषां शाण्डिल्यादिविद्यासु नोपसंहारः। किन्तु सम्भृत्यादिगुणविशिष्टमुपासनान्तरमेवेदमिति ।२३।

इति सम्भृत्यधिकरणम्।

अथ पुरुषविद्याधिकरणम् ।

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नात् ३।३।२४॥

छान्दोग्ये पुरुषविद्याम्नायते " पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि " (छां० ३।१६।१।) इति । तथा तैत्तिरीयकेऽपि पुरुषविद्या श्रूयते—"तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिः" (तै० ना० ५२) इत्यादिरूपा। अत्र विद्यैक्यमुतविद्याभेद इति । किं युक्तम् ? विद्यैक्यम् । कुतः ? उभयत्र पुरुषविद्येति समाख्यैक्याद्रूपफलयोरप्यैक्याच्चेति प्राप्तेऽभिधीयते—पुरुषविद्यायामपि चेति । पुरुषविद्यायामपि रूपादिभेदाद्विद्याभेद एव । कुतः? इतरेषामनाम्नात् । इतरशाखोदितानां गुणानामितरशाखायामनाम्नात् । छान्दोग्ये पुरुषस्य यज्ञत्वकल्पनं पुरुषायुषं त्रेधा विभज्य सवनत्रयकल्पनमशिशिषादीनां दीक्षात्वेन च कल्पनं कृतम् । तैत्तिरीयकेत्वेवं कल्पना न दृश्यते किन्तु रूपान्तरेण दृश्यते । तथा च प्रकारभेदाद्रूपभेदस्य स्पष्टत्वाद्विद्याभेदः । तथा तैत्तिरीयके पुरुषविद्यायाः 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इतिन्याया द्ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन ब्रह्मप्राप्तिरूपमेव फलं दृश्यते । छान्दोग्येत्वायुः प्राप्तिरूपं फलं पुरुषविद्याया इति फलसंयोगभेदोऽपि विद्याभेदसाधकः। एवञ्चोभयत्र विद्याभेदान्नह्येकत्र श्रुतानां गुणानामन्यत्रोपसंहार इति ।

इति पुरुषविद्याधिकरणम् ।

રામરીતિર્મહાતેજાઃ પરબ્રહ્મ સનાતનઃ।
જયતાજ્જાનકીનાથો વેદવેદ્યો મહામતિઃ॥
Ankur Nagpal

(अथ वेधाद्यधिकरणम् ।)

वेधाद्यर्थ भेदात् ।३।३।२५।

स्वस्वोपनिषदारम्भे सर्वेषां शाखिनां भिन्नभिन्नमन्त्राणामाम्नानं वर्तते । यथाथर्वणिकानाम्—'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिकम् । काठकानां तैत्तिरीयाणाञ्च 'शंनो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिकम् । वाजसनेयिनां 'देवा ह वै सत्रं निषेदुः' इत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणस्य । सामगानां रहस्यब्राह्मणारम्भे 'देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव इत्यादिकम् । तत्र संशयः । किमेषां मन्त्रादीनां विद्याङ्गत्वमाहोस्विन्नेति । किं युक्तम् । विद्याङ्गत्वम् । कुतः ? विद्यासन्निधौ समाम्नानादिति प्राप्तेऽभिधीयते—वेधाद्यर्थभेदादिति । 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य' इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचारादिषूक्तानां मन्त्राणां विनियोगाद्विद्याङ्गत्वं न सम्भवति । अत एव चैते मन्त्रा न सर्वासु विद्यासूपसंहार्या इति ।२५।

इति वेधाद्याधिकरणम् ॥

॥ अथ हान्यधिकरणम् ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ३।३।२६।

ताण्डिनामुपनिषदि श्रूयते—'अश्व इव रोमाणि विधुय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' (छा० ८।१३।१।) एवं शाट्यायनिनां श्रुतिः—कौषीतकिनान्तु—तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (कौ० १।४।) तथाथर्वणिकानाम्—'तदा

विद्वान् पुण्य पापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (मु० ३।१।३) इथि श्रुतिः। अत्र कस्याश्चित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानिर्दृश्यते कस्याञ्चि सुहृद्विषत्सु तयोः प्राप्तिः कचिदुभयम्। एतदुभयमेकत्र श्रुतमपि सर्वासु विद्यास्वङ्गताम्भजते। तत्र संशयः। किमेषां हानिचिन्तनोपायनचिन्तनोभयचिन्तनानां विकल्पः समुच्चयो वेति। किंयुक्तम्? विकल्पः। कुतः? एकैकस्य पार्थक्येन श्रवणात् सर्वत्रोभयानुसन्धाने तु कौषीतकिवाक्येनैव सिद्धे श्रुत्यन्तरपाठस्य वैयर्थ्यमेव स्यात्। तस्मात्कचिद्धानिचिन्तनम् क्वचिच्चोपायचिन्तनमिति विकल्प इति प्राप्तेऽभिधीयते—हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादिति।

तु शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः। हानावित्युपायन इत्यस्याप्युपलक्षकः 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते 'तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्' (कौ० १।४) इति हानिवाक्य उपायनस्यापि श्रवणात् केवले विमोचने केवले चोपायने श्रूयमाणेऽपि तयोरन्योऽन्यसमुच्चयोरभिप्रेतः। कुतः? उपायनशब्दशेषत्वात्। उपायन शब्दस्य हानि वाक्यशेषत्वादित्यर्थः। विद्वत्यक्तपुण्यपापनिवेशस्थानयोस्तत्प्रियाप्रिययोः श्रुतत्वादुपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वमुपपद्यते। एवं प्रदेशान्तराम्नातवाक्यस्य प्रदेशान्तरवाक्यशेषत्वे दृष्टान्तमाह—कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवदिति। यथा "कुशाः वानस्वत्याःस्थ ता मा पात" इति भाल्लविनां निगमस्थवाक्यस्य "औदुम्बर्यः" इति तद्विशेषवाचिप्रदेशान्तरवाक्यशेषत्वम्। यथा हि "देवासुराणां छन्दोभिः" इति सामान्येन देवासुराणां छन्दसां प्रसङ्गे "देवच्छन्दांसि पूर्वम्" इति क्रमपरं वाक्यं पुर्वतनोक्तवाक्यशेषतामुपयाति। यथा च "समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति विशेषविषयकं वाक्यं "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुथाकरोति" इति सामान्येनागतार्थकस्यवाक्यस्य। यथा वा "नाध्वर्युरुपगायेत्"

इत्येतद्वाक्यं "ऋत्विज उपगायति" इति सामान्यमाप्तार्थकस्य वाक्यस्य, शेषत्वमुपगच्छति। एवमिहापि शेषशेषिभावात्सर्वार्थसंगतिर्बोध्या। उपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वेन सिद्धायां गतौ विकल्पो नादरणीय। तदुक्तम्। पूर्वतन्त्रे "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्" (जै० सू०) इति ॥२६॥

इति हान्यधिकरणम्।

अथ साम्परायाधिकरणम्।

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ।३।३।२७।

सुकृतदुष्कृतयोर्हानिश्चच्छान्दोग्ये शरीरवियोगकाले श्रूयते- "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि" (छा० ।८।१३।१।) इति एवं शाट्यायनकेऽपि "तस्य पुत्राः दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति दायसंक्रमणकाल एव सुकृतदुष्कृतहानं श्रूयते तच्च देहवियोगसमय एव प्रतीयते। कौषीतकी ब्राह्मणे तु 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकं गच्छतीत्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजां नदीं तां मनसात्येति तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते" (कौ० ५।३।४।) इति देहादपसृत्याध्वनि तद्धानमाम्नायते। तत्र संशयः। शरीरवियोगकाले वियुज्य गतस्य मार्गे च सुकृतदुष्कृतहानमाहोस्विच्छरीरवियोगसमय एवेति। किं युक्तम्? देह वियोगकालेऽशेषकर्मक्षये देवयानेन पथा गमनानुपपत्तेः। तदार्धं क्षीयनेऽर्धन्तु विरजातरणानन्तरमिति प्राप्तेऽभिधीयते–साम्पराये तर्तव्याभावादिति। 'क्षियन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे

परावरे" (मु०२।२।८) "आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः" (छा० ७।२६।२) इति श्रवणात् विद्याविपाकाद्देहापक्रमणकाल एव ब्रह्मविदः सुकृतदुष्कृतयोर्हानम्। कुतः? तर्तव्याभावात्। देहवियोगानन्तरं सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्ययोः सुखदुखात्मकभोक्तव्ययोरभावात्। तथाह्यन्ये कर्मनिमित्तकसुखदुःखाभावमभिदधते 'तस्य ताव देव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' (छा० ६।१४।२) इति। 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा० ८।१२।१) इति च।२७।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥३॥३॥२८॥

एवं विद्यासामर्थ्यात् देहवियोगकाले सर्वकर्मक्षयानन्तरमुपासको देवयानेन पथा ब्रह्म प्राप्नोतीति निश्चिते सति 'अश्व इव रोमाणि" इति श्रुतेः 'तस्य तावदेव चिरम्' इत्यस्याश्च श्रुतेरविरोधात् उभयश्रुत्यनुरोधाच्चरमश्रुतोऽपि 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' इति वाक्यखण्डः 'एतं देवयानं पन्थानमापद्य' (कौषी० १।३) इति प्रथमश्रुतात्पूर्वं छन्दतो यथेष्टं योजनीय इति।२८।

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः।३।३।२९।

अत्राशङ्कते। देहवियोगकाले विरजातरणोत्तरकाले चेत्युभयथा कर्मक्षये सत्येव देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमुपपद्यते। अन्यथा देहोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मविनाशे सति सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशाद्गत्यनुपपत्तावर्चिरादिगमनश्रुतेर्विरोधः स्यात्।२९।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ।३।३।३०।

प्रदर्शिताशङ्काम्परिहरति। परमपुरुषोपासकानां देहादुत्क्रमणकाले सर्वकर्मक्षयेऽपि देवयानःपन्था उपपन्नः एव। कुतः? तल्लक्षणा-

र्थोपलब्धेः। तल्लक्षणार्थस्तत्सजातीयार्थस्तस्योपलब्धेः। अकर्मलभ्यार्थोपलब्धेरित्यर्थः। अशेषकर्मक्षयेऽपि विद्ययाऽविर्भूतस्वरूपत्वाद्विदुषो देहसम्बन्धलक्षणार्थोपलब्धेः। "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छा० ७।२५।२।) 'यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो महीयते' (छा० २।२।१०) 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' (छा० ७।२६।२) इति ब्रह्मविदोऽकर्मलभ्यार्थोपलब्धिश्रवणात्। तत्र दृष्टान्तः—लोकवदिति। यथा लोके राजसेवकानां प्रयत्नमन्तरेणापि पुरुषान्तरप्रयत्नालभ्यातिरमणीयानेकपदार्थानामुपलब्धिस्तद्वत् ।३०।

नचैवं ज्ञानवतां वसिष्ठादीनां कर्मफलरूपदेहान्तरसंयोगस्य पुत्रजन्ममरणादिहेतुकसुखदुःखानुभवस्य च दर्शनाद्ब्रह्मविद्यया कर्मणामपिब्रह्मोपासकानां सुखदुःखानुभवोऽवर्जनीयः स्यादित्यत्राह—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ।३।३।३१।

येषां ज्ञानिनां ब्रह्मविद्यया क्षीणकर्मणां प्रारब्धकर्मावसानकृतदेहवियोगानां शताधिकया नाड्या देहाद्विनिर्गतानामर्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तेषां हेतोरभावान्न पुण्यपापकर्महेतुकः सुखदुःखानुभवः। आधिकारिकाणान्तु वसिष्ठादीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकव्यवस्थाहेतुष्वधिकारेषु ब्रह्मणानियुक्तानां यावदधिकारमवस्थितिस्तदारम्भकं कर्मापि यावदधिकारमवतिष्ठते। अतस्तेषां सुखदुःखानुभवोऽपि भवति। प्रारब्धकर्मवशात्सम्पन्नेत्वधिकारे तेषां तदैव ज्ञानोदयादर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिरिति ।३१।

इति साम्परायधिकरणम्।

समरीतिर्महातेजाः परब्रह्म सनातनः।
अयताऽज्ञानकीनाथो वेदवेद्यो महामतिः॥
Ankur Nagpal

अथानियमाधिकरणम्

अनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमा-नाभ्याम् ॥३॥३॥३२॥

किमर्चिरादिना गतिर्यत्र विद्यासु श्रूयते तद्विद्यावतामेव तया गत्या ब्रह्म प्राप्तिराहोस्वित्सर्वविद्यावतामर्चिरादिना ब्रह्मप्राप्तिरिति संशये यासु विद्यासु गतिराम्नायते तद्विद्यावतामेव तद्गत्या ब्रह्मप्राप्तिर्नान्येषां प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते। अनियम इति। सर्वेषां सर्वविद्यावतामर्चिरादिना मार्गेणैव ब्रह्मप्राप्तिरिति-सिद्धान्तात्तद्विद्यावतामेवेति नियमो नास्ति। सर्वविद्यावतां तया गमने शब्दानुमानाभ्यामविरोधः। नोचेद्विरोध इति भावः।

श्रुतिस्तावद्—"य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्ति" (बृ०६।२।१५।) इति। 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' (छा०५।१०।१।) इति च स्पष्टमेव सर्वविद्यावतामर्चिरादिना गतिरभिधत्ते। तथा स्मृतिरपि—अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः (गी० ८।२४) इति सर्वेषां ब्रह्मविदामनयैव गत्या ब्रह्मप्राप्तिं द्रढयति।३२।

इत्यनियमाधिकरणम्।

अथाक्षरध्यधिकरणम्।

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौप-सदवत्तदुक्तम् ३॥३॥३३॥

वाजसनेयके गार्गीम्प्रति याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् " एतद्वै तदक्षरं

गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् " (बृ० ३।८।८।) इत्यादिकं श्रूयते । एवं मुण्डकेऽपि " अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम् " (मु० १।१।५।) इति श्रूयते । तत्र संशयः । किमेषामस्थूलत्वादीनां गुणानां यत्र श्रुतिस्तत्रैव चिन्तनमाहोस्वित्सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहार इति । किं युक्तम् ? यत्रैतेषां श्रुतिस्तत्रैव । कुतः ? प्रकरणभेदात् । विद्यान्तररूपात्मकानां गुणानां विद्यान्तररूपत्वे प्रमाणाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरधियां त्ववरोध इति । यतः केवलमानन्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तिर्नोपपद्यते । प्रत्यगात्मनोऽप्यानन्दादिगुणकत्वात् । अतोऽस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिभिर्विशेषितस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनो व्यावृत्त्युपपत्तेः अस्थूलत्वादीनामप्यानन्दादिवत्स्वप्रकाशापरिच्छिन्नचिदेकरसब्रह्मस्वरूपानुसन्धान उपयुक्तत्वात् । अतस्तेषामप्यानन्दादिवत्सर्वासु ब्रह्मविद्यासूपसंहारः । कुतः ? सामान्यतद्भावाभ्याम् । सर्वास्वक्षरविद्यासूपास्यभूतस्याक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वात् । अस्थूलत्वादीनां गुणानां ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानान्तर्भावाच्च । प्रधानानुवर्त्तित्वं हि गुणानां स्वभावः। औपसदवत् । यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडाश्युपसद्गुणभूतस्य मन्त्रस्य प्रधानानुवर्तितयोपसदनुवर्त्तित्वेनोपांशुगुणकत्वम् । तदुक्तम् ' गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः ' (जै० द० सू०) इति ।३३।

तर्हि ' सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः ' (छा० ३।१४।४।) इत्येवमादीनामपि गुणानां प्रधानभूतब्रह्मगुणत्वात्सर्वत्रोपसंहारः स्यादित्यत्राह—

इयदामननात् ।।३।।३।।३४।।

इयदस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिकमेव सर्वत्रोपसंहर्तव्यम् ।

कुतः? आमननात्। इयद्गुणविशिष्टस्यैव ब्रह्मस्वरूपस्यामननात्। येन गुणजातेन विना प्रत्यगात्मव्यावृत्तस्य ब्रह्मस्वरूपस्यामननमनुसन्धानं नोपपद्यते तदेव सर्वत्रोपसंहृत्यानुसन्धेयम् नान्यत् प्रधानानुवृत्त्यपि सर्वकर्मत्वादिकम्। तत्तु प्रतिविद्यमेव व्यवस्थितमिति।३४।

इत्यन्तरध्यधिकरणम्।

अथान्तरत्वाधिकरणम्।

अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ।३।३।३५।

वाजसनेयके "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व" (बृ० ३।४।१।) इत्युषस्तेन पृष्टस्य याज्ञवल्क्यस्योत्तरं 'यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' (बृ० ३।४।१।) इत्यादि। 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।४।२।) इत्यन्तम्। एवमग्रेऽपि "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व" (बृ० ३।५।२।) इति कहोलप्रश्ने "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति" (बृ० ३।५।१।) इत्यारभ्य 'अतोऽन्यदार्तम्' (बृ० ३।५।१।) इत्यन्तं याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्। तत्र किमुभयत्र विद्याभेद उताभेद इति संशयः। पूर्वपक्षस्तूभयत्रोपास्यरूपभेदाद्विद्याभेदः। यद्यपि प्रश्नस्यैकरूप्यं परन्तूत्तरस्य प्रकारभेदस्तेन रूपभेदोऽस्त्येव। प्रथमे देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तस्य प्रत्यगात्मनः स्वरूपम्। द्वितीये तु अशनायापिपासादिरहितस्य जीवाद्विलक्षणस्य परमात्मनः स्वरूपमिति रूपभेदोऽस्त्येव। भूतग्रामवतस्त्वापेक्षिकमेव सर्वान्तरत्वं परमात्मनस्तु न तथा। तथाप्युभयत्र प्रत्यगात्मपरमात्मानावेव प्राप्तौ। अन्यथा

प्रतिवचनभेदो नोपपद्येत । तस्मादत्र विद्या भिद्यत इति चेत् ।

अत्राभिधीयते—नेति । नोभयत्र विद्याभेदः कुतः? 'यत्साक्षादपरोक्षादि'ति परमात्मविषयकप्रश्नस्यैकरूप्यात् तदुत्तरस्यापि सर्वप्राणिप्राणनादिकारणत्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्यैकस्मिन्परमात्मन्युपास्यभूते सम्भवात् । तत्र दृष्टान्तमाह—उपदेशवत् । यथा सद्विद्यायामुपास्यस्यैक्येऽपि प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनावृत्तिश्चोपास्यस्यार्थस्य दार्ढ्यसम्पादनाय तन्माहात्म्यख्यापनाय च दृश्यते तद्वत् । अतोऽत्र विद्यैक्यमेव ।३५।

ननु तथाप्युषस्तकहोलयोः प्रश्नकर्त्रोर्भेदः प्रश्नप्रतिवचनयोर्भेदसम्पादकः स्यादित्यत्राह—

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ।३।३।३६।

न ह्यत्र विद्या भिद्यते । उषस्तकहोलयोर्द्वयोरपि प्रश्नस्यैकरूप्यादेकविषयत्वे निश्चिते सत्युभयोः प्रतिवचनगतबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उषस्तेनाशनायाद्यतीतत्वबुद्धिः स्वजिज्ञास्यभूतउपास्ये विधेया । तथा कहोलेन प्राणनादिहेतुत्वधीः सर्वान्तरात्मविषया स्वोपास्ये कर्तव्येति । एवमेवाचार्यस्य याज्ञवल्क्यस्य वचनानि विशिंषन्ति सर्वान्तर्यामिणमेकमेवोपास्यं परमात्मानम् । अत्र दृष्टान्तः—इतरवत् । सद्विद्याप्रकरणे सर्वाणि प्रतिवचनानि प्रतिपाद्यपरमकारणपरमात्मविषयकाण्येव तद्वदत्रापीति ज्ञेयम् ।३६।

सद्विद्यायामेव कथमैक्यम् यतस्तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेद उपलभ्यत एवेत्याह—

सैव हि सत्यादयः ॥३॥३॥३७॥

सैव—सत्पदाभिलप्यादिकारणरूपा परा देवतैव 'यथा सोम्य

मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति' (छा० ६।६।२।) इत्याद्युत्तरवाक्येषु सर्वत्र प्रतिपाद्यते। हि—यतः 'तत्सत्यं स आत्मा' (छा०४।३।३।)) इति प्रथमवाक्ये श्रुताः सत्यादय उत्तरत्र प्रतिपाद्यैकस्मिन्नेवात्मन्युपसंह्रियन्त इति। तस्मादत्र भेदकारणाभावान्न भिद्यते विद्येति निरवद्यम् ।३७।

इत्यन्तरत्वाधिकरणम् ।

अथ कामाद्यधिकरणम्।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३।३।३८।

छान्दोग्ये— " अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति " (छा० ८।१।१।) इति प्रकृत्य श्रूयते " एष आत्मापहत पाप्मा विजरो विमृत्युः' (छा० ८।१।५।) इति। तथा बृहदारण्यके " स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः"(बृ० ४।४।२२।) इति श्रूयते। तत्र संशयः। किमुभयत्र विद्या भिद्यते न वेति। किं युक्तम्। भिद्यत इति। कुतः? उभयत्र रूपभेदात्। छान्दोग्ये अपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्य दहराकाशशब्दाभिहितस्य परमात्मन उपास्यत्वम्। बृहदारण्यके तु आकाशे शयानस्य वशित्वादिगुणयुक्तस्य तस्योपास्यत्वमिति रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्तेऽभिधीयते—कामादीतरत्र तत्र चेति। नह्यत्र रूपभेदो येन विद्याभेदः स्यात्। तथा हि-सत्यकामत्वादिगुणजातमितरत्र वाजसनेयक उपसंहरणीयमेव तत्र छान्दोग्ये च सर्ववशित्वादिकमुपसंहर्तव्यम्। कुतः?

आयतनादिभ्यः । हृदयायतनत्वसेतुत्वादीनां गुणानामुभयत्र समानत्वात् । उभयत्राऽपि हृदयायतनं श्रूयते । तेनान्येऽप्युपास्यगुणा उभयत्रानुसन्धेया एवेति न रूपभेदः। एवं फलसंयोगादिकमपि न भिन्नमतो न विद्याभेदः ।३८।

ननु 'मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ०।४।४।१९) इत्यादेः पूर्वप्रकृतात् 'स एष नेति नेत्यात्मा' (बृ०४।४।२२) इति वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य प्रतिषेध्यत्वावगमात्सर्ववशित्वसर्वेशानत्वादीनां ब्रह्मनित्यगुणत्वानुपपत्तेः । एवं सत्यकामत्वादीनामपि न पारमार्थिकत्वमतः कथं मोक्षसाधनीभूतेषूपासनेष्वनुसन्धेयत्वमित्यत आह—

आदरादलोपः ३॥३॥३९॥

'नेह नानास्ति किञ्चन' (बृ० ४।४।१९।) इत्यादिनिषेधविषयता न सर्ववशित्वसत्यकामत्वादिगुणानां सम्भवति । कुतः? आदरात् । प्रमाणान्तराप्रतिपन्नास्ते हि सर्ववशित्वादयो ब्रह्मणोऽसाधारणगुणाः स्वयं भगवत्या श्रुत्यात्यादरेण विधानात् । स्वयमादरेण विहितानां तेषामपवारणे तु श्रुतेरुन्मत्तप्रलापित्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । तस्मात्तेषां गुणानामलोपः। 'नेह नानास्ति' (बृ० ४।४।१९। इति वचनेन तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेनैक्यात्तद्भिन्नं नानात्वं नास्तीति बोध्यते प्रपञ्चितश्चायमर्थो जिज्ञासाधिकरण इति।३९।

सगुणोपासनस्य "स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" (छा० ८।२।१।) इति सांसारिकफलत्वेन न मोक्षफलत्वम्। अतो ब्रह्मप्रेप्सुना न सगुणोपासनं कार्यमिति सत्यकामत्वादीनां नानुसन्धेयत्वं विद्यास्वित्यत्राह—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥३॥३॥४०॥

उपस्थितिरुपस्थानम् । उपस्थाने ब्रह्मोपासने कर्मबन्धापगमानन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः स्वरूपाविर्भावश्च भवति । अतो ब्रह्मसम्पत्तेरनन्तरमेव तद्वचनात्पितृलोकादिप्राप्तिवचनान्न तस्याः सांसारिकफलत्वमपितु मोक्षफलत्वमेवेति । कुतोऽवगम्यते । एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाणः ' (छा० ८।१२।३।)इत्यशेषक्लेशविमुक्तस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नस्यैव स्वेच्छाविहरणमाम्नायते । तस्मात्सत्यकामत्वादीनां गुणानां मोक्षोपयोगित्वादुपसंहार्यत्वमेवेति ।४०।

इति कामाद्यधिकरणम्–

अथ तन्निर्धारणानियमाधिकरणम्

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम् ३।३।४१।

कर्माङ्गाश्रयमुद्गीथाद्युपासनं छान्दोग्ये श्रूयते "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत " ((छा० १।१।१।) इति । तत्रायं संशयः। किमिदमुपासनं तत्कर्मणि पर्णतादिवन्नियमेनानुसन्धेयमुत गोदोहनादिवदनियमेनेति । तत्र ' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' (छा० १।१।१०।) इति फलस्य श्रूयमाणत्वात्तस्य पृथक् प्रतिपादनायोगात् क्रत्वर्थत्वेनावगतत्वान्नियमेनोपादेयमिति प्राप्तेऽभिधीयते–तन्निर्धारणानियम इति । निर्धारणञ्च निश्चयेन मनसो धारणं ध्यानापरपर्यायमुपासनम् । तस्य क्रतुषु गोदोहनादिवदनियमेनोपादानम् । कुतः? तद्दृष्टेः । ' तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं

वेद यश्च न वेद' (छा० १।१।१०।) इतितदुपासनाविदुषोऽपि कर्मानुष्ठानदर्शनात् । एवञ्चोपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते तत्फलजिज्ञासायां रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकं वीर्यवत्तरत्वं फलं क्रतुफलात्पृथग्भूतमेव प्रतीयते । तच्च कर्मफलस्याप्रतिबन्धस्वरूपम् । अयं भावः। एकस्य कर्मणो यत्फलं तत्प्रबलकर्मान्तरस्य फलेन प्रतिबध्यते यावत्तदुपभोगः। इदन्तु न तथेत्यतः क्रतुफलात्पृथक्फलत्वेन कर्माङ्गाश्रयाणामपि कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहार इति ।४१।

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।

अथ प्रदानाधिकरणम्

प्रदानवदेव तदुक्तम् ।३।३।४२।

दहरविद्यायां श्रूयते 'तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" (छा० ८।१।६।) इति । तत्र दहराकाशस्वरूपस्य परमात्मन उपासनमभिधाय तद्गुणानामप्युक्तवचनेन पृथक्तया चिन्तनं विहितम् । तत्किं गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया परमात्मचिन्तनस्यावृत्तिराहोस्विन्नेति संशये एकस्यैव परमात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिसर्वगुणाश्रयत्वेन सकृदेव चिन्तनोपपत्तेर्नावृत्तिरिति प्राप्तेऽभिधीयते—प्रदानवदेवेति ।

सर्वगुणाश्रयस्य गुणिनः परमात्मनः स्वरूपस्यैक्येऽपि तत्तद्गुणविशिष्टाकारभेदात्सकृच्चिन्तनेन तत्तद्गुणविशिष्टतत्तदाकाराणां चिन्तनानुपपत्तेरावृत्तिः करणीयेति । तत्र दृष्टान्तः। प्रदानवदेवेति । यथा 'इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' (यजु० २।) 'इन्द्रायाधिराजाय' 'इन्द्राय स्वराज्ञे' (य० २) इत्यत्र राजत्वादिगुणवि-

शिष्टस्यैकस्यैवेन्द्रस्य तत्तद्गुणसम्बन्धादाकारस्य भेदात्प्रदानाद्ध- त्तिर्भवति । तदुक्तं जैमिनीये ‘ नाना वा देवता पृथक्त्वात् ’ इति ।४२।

इति प्रदानाधिकरणम् ।

अथ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ३॥३॥४३॥

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये केचिन्मनश्चितादयःसाम्पादिका अग्नयः श्रूयन्ते–“ मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः” इति । तत्रायं संशयः । किमेतेषामग्नीनां क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमाहोस्विद्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेवेति । तत्र कर्मप्रकरणे पठितत्वात्कर्माङ्गभूता एतेऽग्नय इति प्राप्तेऽभिधीयते–लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपीति । न हि क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमेषाम् किन्तु विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव । कुतः! लिङ्गभूयस्त्वात् । एस्मिन्प्रकरणे भूयांसि लिङ्गान्येषां विद्यामयत्वमाविष्कुर्वन्ति “ तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते ” इत्यादीनि । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः तदपि चोक्तं पूर्वकाण्डे “ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ” (जै० सू० ३।३।१३।) इति ।४३।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत् ३।३।४४।

अत्र पूर्वपक्षी समाशङ्कते ।

न स्वतन्त्रोऽग्निः किन्तु क्रिया–क्रियामयक्रत्वङ्गः स्यात् । ‘ इष्टकाभिरग्निं चिनुते ’ इति प्रकृतस्य पूर्वस्य क्रियामयस्याग्ने-

रयं मनः संकल्पात्मको मनश्चिताद्यग्निर्विकल्पः प्रकरणात्स्यात्। क्रियामयाग्निविकल्पत्वेन क्रियामयक्रत्वङ्गः स्यादित्यर्थः। विद्यारूपाणामप्येषां क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमुपपद्यत एव। तत्र दृष्टान्तः। मानसवदिति। यथा द्वादशाहे दशमेऽहन्यविवाक्ये विद्यारूपस्यापि मानसग्रहस्य क्रियायाः प्रकरणात्तदङ्गता सम्पद्यते तद्वदिहापि ।४४।

अतिदेशाच्च ॥३॥३॥४५॥

मनश्चितादीनां 'तेषामेकैकोऽग्निस्तावान् यावानसौ पूर्वः' इति पूर्वेणेष्टिकान्वितेनाग्निना मानसाग्नीनां सादृश्यस्यातिदेशाच्च तेषां क्रियाशेषत्वं प्रतीयते ।४५।

एवं प्राप्ते सिद्धान्तमाह—

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ३।३।४६।

तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः। विद्यैव मनश्चितादयो विद्यामयक्रत्वङ्गभूता एव न कर्माङ्गभूता इत्यर्थः। कुतः ? निर्धारणात्। 'ते हैते विद्याचित एव' इति निर्धारणं विद्यामयक्रत्वङ्गतयैवैतेषां विद्यामयत्वं द्योतयति। न कर्माङ्गत्वम्। एवं विद्यामयक्रतुदर्शनाच्च विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेतेषाम्। दृश्यते च "मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्तो मनसाशंसन्" इत्यादौ विद्यामयः क्रतुरेषामङ्गीति मनश्चितादीनां विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेव ।४६।

ननु क्रियामयक्रतुप्रकरणावगतानां मनश्चितादीनामग्नीनां क्रियामयक्रत्वङ्गत्वमेव न्याय्यम् न तु विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशाद्विद्यारूपत्वमित्यत्राह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ।३।३।४७।

प्रकरणाद्धि श्रुतिलिङ्गवाक्यानां बलीयस्त्वाच्छ्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वेऽवगते न ततो दुर्बलेन प्रकरणेन बाधः । तत्र श्रुतिः—'ते हैते विद्याचित एव' इति । लिङ्गमपि 'तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति । एवं 'एवं विदे चिन्वन्ति' इति वाक्यमपि । तस्मादेभिः प्रमाणैर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेवैतेषामिति ।४७।

पृथक्फलसम्बन्धाश्रवणाद्विधिप्रयत्याभावाच्च न विद्यामयक्रत्वमित्यत्राह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ३।३।४८।

अत्र विद्यामयक्रतुविधिरवश्यं कल्पनीयः । कुतः ? 'मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त' इत्यादिक्रत्वनुबन्धात् पूर्वोक्तश्रुत्यादिभ्यश्च । यथा दहरविद्यादीनां क्रियामयत्वात्पृथक्त्वम् तथात्रापि । दृष्टश्चानुवादसरूपे वाक्येऽपि क्वचिद्विधिर्यथा 'यदेव विद्यया करोति' इत्यादौ । तदुक्तमेव 'वचनानित्वपूर्वत्वात्' (जै०सू०) इति ।४८।

यदप्यतिदेशात्क्रियामयक्रतुशेषताभिहिता तत्रोच्यते—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः।।३।।३।।४९।।

नह्यतिदेशमात्रेणेष्टकचिताग्निसादेश्यमेषां सम्भवति । केनचिदपि सामान्येनातिदेशस्योपलब्धेः । यथा "स एष मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले" इत्यादौ मृत्युवत्सर्वसंहारकारित्वमात्रेणातिदेशो न

मण्डलपुरुषस्य तल्लोकापत्तिरप्यतिदिश्यते । तथात्रापि फलसामान्येनाप्यतिदेशस्योपपत्तेः ।४९।

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ।३।३।५०।

परेण च ब्राह्मणेन मनश्चिताद्यग्न्यभिधायिनः शब्दस्यापि ताद्विध्यं विद्यामयप्रतिपादकत्वं प्रतीयते ।

"अयं वाव लोक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव परिश्रिताः" इत्यादिना "स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणानामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते" इति पृथक्फला विद्यैव विधीयते । अथैवं तर्हि बृहदारण्यक एवैषामनुबन्ध आवश्यक इत्यत आह–

क्रियाप्रकरण एषामनुबन्धस्तु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानामत्र भूयस्त्वात्कृतः । तस्माद्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमेवैतेषां मनश्चितादीनामिति ।५०।

इती लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।

(अथात्मनः शरीराधिकरणम् ।)

एक आत्मनः शरीरे भावात् ।३।३।५१।

'आत्मेति तूपगच्छन्ति '(ब्र० सू० ४।१।३।) इत्यत्र प्रत्यगात्मनः आत्मत्वेन परमात्मोपास्य इति वक्ष्यते । तत्र शरीरे वर्त्तमानस्य कर्मवशस्य प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टं रूपमनुसन्धेयमुत कर्मबन्धाद्विमुक्तं प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टं यथावत्स्वरूपमिति संशये, शरीरे वर्तमानस्य यादृशं रूपं

ताद्दशेनैवरूपेण कर्मविधाविवोपासनविधावपि साधनानुष्ठानफलानुभवयोः सम्भवात्ताद्दशमेव तद्रूपमनुसन्धेयमिति पूर्वः पक्षः। ।

अत्राभिधीयते—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ।३।३।५२।

न कर्तृत्वादिविशिष्टोऽनुसन्धेयो मुमुक्षुभिरपितु सांसारिकादात्मनो यो व्यतिरेकः कर्मबन्धविनिर्मुक्तस्वरूपाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोऽनुसन्धेयः। अस्य वास्तविकं यत्स्वरूपं तदेवानुसन्धेयमुपासनायामिति भावः। कुतः? तद्भावभावित्वात्। "यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" (छा० ३।१४।१।) "तं यथा यथोपासते तथैव भवति" (मुद्र० ३ ख०) इति श्रुतेः। "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तं तमेवैति कौन्तेय! सदा तद्भावभावितः" (गी०) इति स्मृतेश्च। उपलब्धिवत्। यथा यथावस्थितब्रह्मस्वरूपोपासने तथैवोपलब्धिर्भवति तथा मक्तोपासनेऽपीति ।५२।

इत्यात्मनः शरीराधिकरणम्।

अथाङ्गावबद्धाधिकरणम्।

अङ्गावबद्धास्तु न शाखा हि प्रतिवेदम् ॥३॥३॥५३॥

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" (छा० १।१।१) इतिच्छान्दोग्ये काश्चित्क्रत्वङ्गभूता उपासनाः श्रूयन्ते। तत्र संशयः। किमेता उपासना यत्र शाखासु श्रूयन्ते तास्वेव सम्बन्ध्यन्त आहोस्वित् सर्वशाखागतोद्गीथादिष्विति। किं युक्तम्? प्रतिशाखमुद्गीथादेः स्वरभेदेनभेदात् यत्र श्रूयन्ते तच्छाखास्थो-

दुगीथादिना सम्बद्ध्यन्ते सन्निधानादिति प्राप्तेऽभिधीयते-अङ्गावबद्धास्त्विति। एता अङ्गावबद्धा उदुगीथाद्यङ्गाश्रिता उपासना न तस्यां तस्यां शाखायां विद्यमानोदुगीथादिष्वाश्रिताः किन्तु प्रतिवेदं सर्वशाखासु विद्यमानोदुगीथादिष्वाश्रिताः। हि हेतौ यस्मादुद्गीथमुपासीतेत्युदुगीथत्वजात्यविशेषत्वश्रुतेः। सर्वासु शाखासु विद्यमानानामुदुगीथादीनामुदुगीथत्वाद्यवच्छिन्नत्वेनाभेदः॥५३॥

मंत्रादिवद्वाऽविरोधः॥३॥३॥५४॥

वाशब्दाश्चार्थे—यथैकैकशाखावगतानां क्रत्वङ्गभूतानां मन्त्रादीनां सर्वशाखासु क्रतोरेकत्वेन सम्बन्धस्याविरोधः। आदिपदेन प्रयाजादयो ग्राह्याः। तथैकशाखाविहितानामुपासनानां शाखान्तरगतोदुगीथादिषु प्राप्तेरविरोधः।५४।

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम्।

अथ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्।

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ३।३।५५।

वैश्वानरविद्यायां द्युलोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिवीषु व्यस्तेषु वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" (छा० ५।११।६।) इत्यादौ समस्तस्यापि वैश्वानरस्योपास्तिः श्रूयते। तत्र सन्देहः। किमत्रोभयथाप्युपास्तिर्विवक्षिताउतसमस्तोपास्तिरेवेति। किं युक्तम्? व्यस्तोपास्तिः। कुतः? व्यस्तोपास्तेरसकृत्प्रशंसा श्रूयते 'यः प्रशंस्यते स विधीयते' इति न्यायात्साक्षादपिविधिप्रत्ययश्रवणान्नेति व्यस्तोपास्तिर्विवक्षितेति प्राप्तेऽभिधीयते—भूम्न इति।

'मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः'' (छा० ५।१२।२।) इत्यादिनाऽव्यस्तोपासनस्य निन्दया समस्तोपासनस्य दृढीकरणात्समस्तोपासनस्यैवात्र ज्यायस्त्वं प्रतिपाद्यते न व्यस्तोपास्तेः। क्रतुवत्। यथादर्शपूर्णमासादिकस्य क्रतोः साङ्गप्रधानस्यैकस्यैव प्रयोगोविवक्षितो न व्यस्तानामपि प्रयाजादीनां तद्वत्। तथा हि दर्शयति समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वं श्रुतिः। प्राचीनशालादिभिरुक्तानिव्यस्तोपासनानि मूर्धादिपतनानिष्टफलकत्वेन विनिन्द्य वैश्वानरात्मनः स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तानां मूर्धादिपादान्तावयवत्वं विधाय ''यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति'' (छा०५।१८।१।) तथा ''तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते'' (छा०५।२२।३।) इति समस्तोपासनस्यैव फलं दर्शयति तस्मात्समस्तोपासनस्यैव ज्यायस्त्वमिति ।५५।

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ।

अथ शब्दादिभेदाधिकरणम् ।

नाना शब्दादिभेदात् ३॥३॥५६॥

अत्र परमपुरुषप्राप्तिरूपमुक्तिफलिकाः वैश्वानराद्याः सर्वा विद्या अधिकृत्य विचार्यते। किमासां विद्यानामैक्यमाहोस्विन्नानात्वमिति। किं युक्तम् ? विद्यादुपासीतेत्यादिविधिप्रत्ययानां पर्यायत्वात् उपास्यस्य ब्रह्मणस्तत्प्राप्तिरूपफलस्य च सर्वत्रैक्याद्विद्यैक्यमिति प्राप्तेऽभिधीयते—नानेति। उक्ता विद्या नानैव। कुतः ? उपास्यस्य ब्रह्मण एकत्वेऽपि शब्दादिभेदात्। आदिनाभ्याससं-

रूपागुणप्रक्रियानामधेयानि ग्राह्याणि । विधेयभेदकानुबन्धभेदेभ्य इति । अर्थाज्जगदेककारणत्वजगत्सेतुत्वापहतपाप्मत्वादिभिर्विशेषणैर्विद्या भिद्यन्त इति ।५६।

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ।

अथ विकल्पाधिकरणम्

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ।३।३।५७।

ब्रह्मप्राप्तिफलानां दहरादिविद्यानामनुष्ठाने समुच्चयो विकल्पो-वेति संशये किं युक्तम् ? अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गकफलभूयस्त्ववाञ्छया समुच्चयेनानुष्ठानदर्शनवदासामपि विद्यानां ब्रह्मानुभवफलभूयस्त्वापक्षेया समुच्चयेनानुष्ठानं सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते—विकल्प इति । विकल्प एवानुष्ठाने समाश्रयणीयो न तु समुच्चयः । कुतः? अविशिष्टफलत्वात् । सर्वासां विद्यानामपरिमितज्ञानानन्दब्रह्मानुभवरूपस्यैकस्यैव फलत्वात् । तत्रैकया विद्यया ब्रह्मानुभवे सिद्धे विद्यान्तरानुष्ठानस्य व्यर्थत्वान्नानुष्ठाने समुच्चयः ५६

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ३।३।५८।

काम्या ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफला विद्यास्ताश्च यथेच्छं समुच्चीयेरन् विकल्पेरन्वा । कुतः? पूर्वहेत्वभावात् । दहरादिविद्यानामपरिमितानन्दब्रह्मानुभवरूपफलस्येव काम्यानां विद्यानां फलस्यापरिमितत्वाभावात् फलभूयस्त्वापक्षेया समुच्चयोऽपिसम्भवतीति भावः ।५८।

इति विकल्पाधिकरणम् ।

अथ यथाश्रयभावाधिकरणम्

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥३॥३॥५९॥

कर्माङ्गाश्रयाणामुद्गीथोपासनादीनां गोदोहनादिवदधिकारान्तरत्वेनोपादाननियमः पूर्वोक्तः सम्भवति नवेति संशये उच्यते—अङ्गेष्विति । अङ्गेषूद्गीथादिष्वाश्रितानामुपासनानां यथाश्रयभावः । यथोद्गीथादय उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्त एव । तथोद्गीथाद्याश्रितानामुपासनानामप्युद्गीथाश्रितत्वेन क्रत्वङ्गतया नियमेनोपादानमेवेति ।५९।

शिष्टेश्च ॥३॥३॥६०॥

शिष्टिः शासनम्—विधानमिति यावत् । ' उद्गीथमुपासीत ' इति यथाङ्गानां प्रतिवेदं विधानं तथा तदाश्रितानामुपासनानां विधानाविशेषाच्च तदङ्गभावो न विरुद्ध्यतेऽत उपादान नियमः ।६०।

समाहारात् ॥३॥३॥६१॥

ऋग्वेदोक्तप्रणवस्य सामवेदोक्तोद्गीथस्य चैक्योपासने फलमाह श्रुतिः " होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति " (छा० १।५।५) इति । अत्रोपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते । वेदनराहित्येऽन्येन समाधानं ब्रुवती श्रुतिर्वेदनस्य नियमेनोपादानं दर्शयति ।६१।

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥३॥३॥६२॥

इतश्च नियमेनोपादानम् । उपासनाश्रयस्योंकारस्योपासनगुणस्य च " तेनेयं त्रयी विद्यावर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंस-

स्योमित्युद्गायति" (छा० १।१।९।) इति साधारणश्रुतेः समाहारोऽत्र दृश्यते। तच्छब्देन प्रकृतस्य सोपासनस्य प्रणवस्यैव परामर्शात्तस्यैव च सर्वत्र संश्चारः तथा चोपासनस्य प्रणवसहभावनियमादुद्गीथादवदुपासनानामप्युपादाननियमः।६२।

एवं चतुर्भिः सूत्रैः प्राप्ते पक्षे सिद्धान्तयति–

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ३॥३॥६३॥

वाशब्दस्त्वर्थकः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अङ्गाश्रितोपासनानामङ्गवत्समाहारस्य नियमो नास्ति। कुतः? तत्सहभावाश्रुतेः। "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति" इति यथाङ्गानां तत्सहभावः श्रूयते। तथाङ्गाश्रितोपासनानां तत्सहभावस्योद्गीथाङ्गभावस्याश्रुतेः। ।

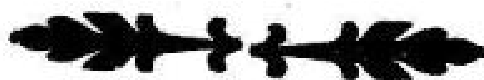
दर्शनाच्च ३।३।६४।

अङ्गाश्रितोपासनानां समुच्चयाभावस्य श्रुतौ दर्शनाच्च नोपासनोपादाननियमः। तथाहि श्रुतिः "एवं विद्ध वै ब्रह्मायज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षतिः" (छा० ४।१७।१०) इति। अत्र केवलं ब्रह्मणो वेदनाद्यज्ञस्य यजमानस्यर्त्विजाश्च रक्षणमुच्यते। तेनोद्गातृप्रभृतीनां वेदनाभावमवगम्यते। एतच्चोद्गीथोपासनस्यानङ्गत्वे सत्येवोपपद्यते। तस्मादुपादानानियमः सिद्ध्यति। पूर्वपठितानां समुच्चयादिलिङ्गानान्तु सम्भवाभिप्रायकत्वम्। ।

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।



श्रीभगवद्रामानन्दाचार्यप्रणीते शारीरकमीमांसाया आनन्दभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

॥ अथ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः।३।४।१।

किं कर्मणः पुरुषार्थ आहोस्विद्विद्यात इति संशयः किं युक्तम्? कर्मणः। कुतः? "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्" (छा.१।१।१०) इति श्रुत्या सर्वकर्मसु विद्याया विनियुक्तत्वात्तस्याः कर्माङ्गत्वावगमात्। तत्वमसीत्यादीनां का गतिरिति चेत्तानि वाक्यानि कर्मसु कर्तृभूतप्रत्यगात्मनो याथात्म्यं बोधयन्ति कर्माङ्गभूतकर्तृयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वककर्मानुष्ठानेन समीचीनपुरुषार्थावाप्तिरिति विद्यायाः कर्मांगत्वावगमेन कर्तृसंस्कारत्वनिष्पत्त्या तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वोपपत्तेः कर्मण एव पुरुषार्थः इति प्राप्तेऽभिधीयते–पुरुषार्थोऽत इति। अतो ब्रह्मविद्यातः पुरुषार्थो ब्रह्मानुभवलक्षणः। कुतः? "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्येवमादिशब्दात् इति भगवान् बादरायणो मन्यते।१।

एवं सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति–

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः।३।४।२।

तत्वमस्यादिवाक्यज्ञातयाथात्म्यस्वरूपस्यात्मनः कर्माङ्गत्वेन कर्मकर्तृत्वेन कर्मशेषत्वात्तद्विद्याया अपि कर्तृसंस्कारत्वेन कर्तृद्वाराकर्मशेषत्वोपपत्तेः। तत्र पुरुषार्थवादोऽर्थवादः। यथाऽन्येषु पर्णमयीद्रव्ययजमानस्थाञ्जनादिसंस्कारप्रयाजादिरूपेषु द्रव्यसंस्कारकर्मस्व-

पापश्लोकादिफलश्रुतिरर्थवादस्तथात्रापि पुरुषार्थश्रुतिरर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ।२।

आचारदर्शनात् ३।४।३।

" जनको ह वैदेहो बहु दक्षिणेन यज्ञेनेजे " (बृ० ३।१।१।) "यक्ष्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि" (छा० ५।११।५।) इत्यादौ ब्रह्मविदां जनकादीनामाचारदर्शनाल्लिङ्गाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ।३।

तच्छ्रुतेश्च ।३।४।४।

" यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति " (छा० १।१।१०।) इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वश्रवणात् । प्रकरणादियमुद्गीथमात्रविषयेति न शक्यमभ्युपगन्तुम् । प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वात् । ' यदेव विद्यया करोतीति साक्षाच्छ्रवणम् ।४।

समन्वारम्भणात् ॥३॥४॥५॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते " (बृ० ४।४।२) इति श्रुतिर्विद्याकर्मणोः सामानाधिकरण्यमवगमयन्ती विद्यायाः कर्माङ्गत्वं ज्ञापयति ।५।

तद्वतो विधानात् ।३।४।६।

निखिलवेदार्थविज्ञानवतः कर्मण्यधिकारः श्रुतिभिरुपदिश्यते । " आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे " (छा०।८।१५।१।) इति । अतोऽपि न विद्यायाः स्वातन्त्र्येण फलजनकत्वम् किन्तुकर्माङ्गतयैवेति ।६।

नियमाच्च ।३।४।७।

इतोऽपि विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् । "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजी-

विषेच्छतं समाः।। (ई० २) " जरामर्यं हवै एतत्सत्रं यदग्नि होत्रं दर्शपूर्णमासौ जरया वा ह्येतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा " इति यावज्जीवं कर्माचारनियमदर्शनात्कर्मण एव पुरुषार्थे न विद्यात इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वमेव ।७।

इत्येवं प्राप्ते समाधानमुच्यते—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ३।४।८।

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । न विद्यायाः कर्माङ्गत्वमपितु विद्यात एव पुरुषार्थ इत्येवं भगवतो बादरायणस्य मतम् । कुतः? अधिकोपदेशात् । वेदान्तेषु कर्मकर्तुर्जीवादधिकस्याखिलोपासकजनमनोरथपूरकस्य परब्रह्मण उपास्यतयोपदेशात् । कथमवगम्यते । तद्दर्शनात् । वेद्यतयोपदेशस्य श्रुतिषु दर्शनात् । "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय " (पू० सू०) " एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः" (बृ०४।४।२२।) " स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" (श्वे० ६।७) इति। तस्माद्ब्रह्मानुभवलक्षणस्य फलस्यावाप्तिर्विद्यात एवेति ।८।

यदुक्तमाचारदर्शनाद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति तत्राह—

तुल्यन्तु दर्शनम् ॥३॥४॥९॥

विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावेऽप्याचारदर्शनं तुल्यम् " एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे " इत्यादिकाः श्रुतयो विदुषः कर्माचाराभावं दर्शयन्ति । तुशब्दश्चैतस्य मतस्य प्राबल्यमुपपादयन् जनकादिज्ञानिनां कर्माचारस्य लोकसङ्ग्रहार्थत्वेनान्यथासिद्धिं दर्शयति। मुमुक्षुभिस्तु सकामस्य कर्मणो विद्याविरोधितया लोकसङ्ग्रहार्थमनुष्ठानं

त्यागो वा निष्कामस्य कर्मणस्तु विद्याङ्गत्वेनानुष्ठानमिति विवेकः। विद्यायाः कर्माङ्गत्वे तु कथमपि न कर्मत्याग उपपद्यते ।९।

यच्चोक्तं श्रुतिरेव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवबोधयति–तत्राह ।

असार्वत्रिकी ३।४।१०।

' यदेव विद्यया करोती ' ति श्रुतिरसार्वत्रिकी सर्वविद्याविषया न भवति । किन्तु प्रकृतोद्गीथविद्यामात्रविषयता हि तस्याः। अतो न श्रुतिबलेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वं सिद्ध्यति ।१०।

यदपि समन्वारम्भणादित्युक्तं तत्राह—

विभागः शतवत् ।३।४।११।

' तं विद्या कर्मणि समन्वारभेते ' इत्यत्रापि विद्याकर्मणोर्विभागो ज्ञेयः। विद्याहि स्वफलाय विद्यावन्तं समन्वारभते कर्म च कर्मानुष्ठातारमिति। शतवत् । यथाऽभ्यां शतं दीयतामित्युक्ते विभज्य पञ्चाशदेकस्मै पञ्चाशदेकस्मै दीयते तद्वदित्यर्थः ।११।

यत्तूक्तं विद्यावत एव कर्मण्यधिकारस्तस्माद्विद्या कर्माङ्गमिति–तत्राह–

अध्ययनमात्रवतः ॥३॥४॥१२॥

' आचार्य कुलाद्वेदमधीत्ये ' ति वाक्यं स्वाध्यायस्य फलवदर्थावबोधित्वदर्शनेन कर्मावबोधिनश्च कर्म विधीयते न विद्यावतः । मात्रपदेन विद्याया व्यावर्तनात् । न च मात्रपदेन कर्मज्ञानमपि व्यावर्त्यताम् । कर्मज्ञानं विना कर्मानुष्ठानासम्भवात् । तस्मान्न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम् ।१२।

यत्पुनः ' कुर्वन्नेवेह कर्माणी' ति वाक्यमविशेषेण यावज्जीवं कर्मानुष्ठानं दर्शयति तत्राह—

नाविशेषात् ३।४।१३।

'कुर्वन्नेवेह कर्माणी' ति नियमस्य न केवलकर्मविषयत्वमुपपद्यते। कुतः? अविशेषात्। फलसाधनाय स्वातन्त्र्येण कर्मविषयोऽयं नियम इति न कश्चिद्विशेष हेतुः। प्रकृतवाक्येतु फलप्राप्त्युपायभूतविद्याया अङ्गतामुपगतानि कर्माण्येव विहितानीति सुगमः पन्थाः। अतएव "सत्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिः" (छा०७।२६।२।) "अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः" (गी० १२।) इति श्रुतिस्मृतिभ्यो ध्रुवस्मृतिमतोऽनन्यचेतस्त्वेन नित्यशः परमपुरुषस्य सातत्येन स्मरणपरस्य तन्नित्ययुक्तस्य तदेकभक्तेस्तदेकात्यर्थप्रियस्य ब्रह्मज्ञानिनो मनसः क्षणमपि ब्रह्मचिन्तनव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरचिन्तनपरत्वानुपपत्तेः कर्मानुष्ठानकालालाभादिति भगवदुपासनाविरोधिकर्मणा न तस्य प्रयोजनम्। तस्मान्न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम्।१३।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ३॥४॥१४॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणी' ति वाक्यार्थं सैद्धान्तिकेनार्थेन योजयति। वाशब्दोऽवधारणार्थकः। "ईशावास्यमिदं सर्वम्" (ई.१) इति विद्याप्रकरणाद्ब्रह्मविद्यास्तुतय एवेयं विदुषः कर्मानुमतिः। सद्विद्याबलेन कर्माण्यनुतिष्ठन्नपि कर्मफलेन न बध्यत इति भावः।१४।

कामकारेण चैके ॥३॥४॥१५॥

इतोऽपि न विद्या कर्माङ्गम्। यत एके शाखिनो ब्रह्मविद्यावतः कामकारेण गार्हस्थत्यागमामनन्ति। "एतत्पूर्वे प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः"(बृ०४।४।२२।) इति विदुषः स्वेच्छया कर्मसाधनप्रजादित्यागो विद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावे लिङ्गम्।१५।

Scanned by CamScanner

उपमर्दश्च ॥३॥४॥१६॥

इतश्च न कर्माङ्गत्वं विद्यायाः। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" (मु० २।२।८।) इति विद्यायाः सर्वकर्मोपमर्दश्च श्रूयते। तथा च ब्रह्मविद्यायाः कर्मविनाशकत्वेन तद्विरोधित्वान्न विद्यायास्तदङ्गत्वमुपपद्यते। दृष्टे—इति दर्शनसमानाकारतां नीते सतीत्यर्थः।१६।

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि।३।४।१७।

इतोऽपि न विद्यायाः कर्माङ्गत्वम्। ऊर्ध्वरेतस्सु चाश्रमेषु विद्यायाः सत्वात्तेषामग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानानधिकारान्न विद्या कर्माङ्गम्। नह्यङ्गिनोऽभावेऽङ्गसत्वं दृष्टचरम्। ननूर्ध्वरेतसः केचिदाश्रमा एव न सन्ति। यतः "जरामर्यं हवै एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ जरया वा ह्येतस्मात्मुच्यते मृत्युना वा" यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" (आप० श्रौ०३।१४।८।) इत्यादिश्रुतिभ्यो यावज्जीवमग्निहोत्रादिकर्मणोऽनुष्ठानस्यावगमादित्यत आह शब्दे हीति। वैदिकशब्देहि उर्ध्वरेतस आश्रमा उपलभ्यन्ते "त्रयो धर्मस्कन्धाः" (छा०५।१०।१।) "तपः श्रद्धे येऽह्युपवसन्त्यरण्ये" (मु०१।२।११) "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" (बृ०४।४।२२।) "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" (जा० ४।) इत्यादौ। यावज्जीवश्रुतिर्हि विरक्तिरहितानामेवाग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठेयतयाविधत्ते। अत एव "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" (जा० ४) इत्यस्या अपि सामञ्जस्यम्। 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवतानि'त्यादिब्राह्मणस्यापि जायमानो—गृहस्थः सम्पद्यमान इत्यादिरर्थोऽवगन्तव्य इत्यन्यत्र विस्तरः।१७।

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि ३।४।१८।

'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यनेनोर्ध्वरेतसामाश्रमाणामविधानाद्ब्रह्मसंस्थत्वस्य स्तुत्यर्थं परामर्शमनुवादं जैमिनिराचार्यो मन्यते। यतोऽन्या श्रुतिरपवदति चाश्रमान्तरम् 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" (यजु० १।५।२) "आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः (तै० १।११।१।) इत्यादिका श्रुतिराश्रमान्तरं नानुष्ठेयमित्यवगमयतीति जैमिनिः।१८।

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः।३।४।१९।

आश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं गृहस्थाश्रमवदेवेति भगवान् बादरायणो मन्यते। कथमवगम्यते। साम्यश्रुतेः। अवश्यानुष्ठेयगृहस्थाश्रमसाम्यमाश्रमान्तराणामपि श्रूयते। तथाहि—"त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ (छा० ।२।२३।१।) इति वाक्यस्य ब्रह्मसंस्थस्तुतितात्पर्यकतयाऽभिधानम्। तच्च गृहस्थाश्रमवदितरेषामपि समानम्। धर्मस्कन्धाः धर्मसाधकाश्रमरूपास्त्रयः पन्थानः। तत्र यज्ञाध्ययनदानैर्गृहस्थाश्रमोऽभिधीयते तपःपदाभिधेये च वैखानसपारिव्राज्ये एवोभयत्रापि तपसोऽनुष्ठेयतया प्राधान्यात्। तृतीयो ब्रह्मचर्याश्रमो ब्रह्मचारिपदेनोच्यते। एते च पुण्यलोका भवन्ति। एषां चतुर्णामाश्रमाणां मध्ये यो ब्रह्मसंस्थः ब्रह्मणि सम्यगवस्थितिर्यस्य स एवामृतत्वमेतीत्यर्थः। ब्रह्मसंस्थत्वश्च चातुराश्रम्येष्वधिकज्ञानिनः कस्यचिदपि परमपुरुषकृपापात्रस्य सम्भवत्येवेति समानम्। अयमर्थो गीताशास्त्रेऽपि विस्तरेणाभिहितः। "ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः। अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते" (गी०) "तेषामहं समुद्धर्ता" ईश्वरः सर्व भूतानाम्"

"तमेव शरणं गच्छ" "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" (गी.) इत्यग्निहोत्रादिसर्वाश्रमधर्मपरित्यागपूर्वकभगवदेकशरणस्य भगवदेकोपायस्य ब्रह्मसंस्थस्याश्रमान्तरेभ्यः पृथक्कृत्याभिहितत्वात् तस्माच्च तदाश्रमधर्मेऽरुचिमतः परमविरक्तस्य परमपुरुषैकचिन्तकस्य तदेकशरणस्य ज्ञानिभक्तस्य सर्वाश्रमश्रेष्ठतया गीताशास्त्रेऽसकृदुक्तत्वात्परमात्मानुरक्तिरसिकः स एव विरक्ताश्रमोऽनुष्ठेयो मुमुक्षुभिः। वीरहेत्यादिश्रुतेर्ज्ञानिभक्तव्यतिरिक्ताज्ञपुरुषविषयत्वान्न विरोध इति ।१९।

यच्चोक्तं "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यस्यानुवादकत्वमिति तन्निराकृत्य "विधित्वमेव तस्येत्युपपादयति—

विधिर्वा धारणवत् ।३।४।२०।

वाशब्दोऽवधारणार्थः। सर्वेषामाश्रमाणामस्मिन्वाक्ये विधिरेव नानुवादः। नन्वनेकाश्रमविधाने वाक्यभेदः स्यादितिचेन्न विध्यविषयाणामाश्रमाणामपूर्वविधेरावश्यकत्वेन वाक्यभेदस्येष्टत्वात्। एकवाक्यताप्रतीतावपि तत्त्यागेनापूर्वार्थविधौ दृष्टान्तमाह—धारणवदिति। यथा "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यत्राधोधारणेनैकवाक्यता ज्ञाताऽपि परित्यज्यते विधीयते च स्रुग्दण्डस्योपरि समिद्धारणमपूर्वार्थतया। श्रुतौ हि शब्दश्चानुवादत्वद्योतकोऽप्यसम्भवदर्थकत्वादुपेक्ष्यत इति स्पष्टमेतत् "विधिस्तुधारणेऽपूर्वत्वात्" (जै० सू० ३।४।१५।) इति प्रकरणे। तथाऽत्राप्याश्रमपरामर्शश्रुतिर्विधिरेवेत्यवगम्यते। अन्ये तु ज्ञानिनो विरक्तस्य भगवद्भक्तस्य विशुद्धाश्रमावस्थितत्वेन तल्लक्षणमस्मिन्वाक्ये ब्रह्मसंस्थत्वमेव विधीयते। गृहस्थाद्याश्रमाननूद्यानित्यफलत्वेन तेषामनुष्ठान आदरातिशयाभावमभिधाय ब्रह्मसंस्थत्वस्यैवाविनाशिफलत्वेनात्र

स्तूयमानत्वाद् । यत्स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायादिति सर्वं समञ्ज-सम् । तस्मादूर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्याया विधानाद्विद्यायाः कर्माङ्ग-त्वाभावात्तस्या एव पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥२०॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ।

अथ स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।३।४।२१।

उद्गीथादिविद्यासु श्रूयते "स एष रसानां रसतमः परमः पराध्र्योऽष्टमो यदुद्गीथः" (छा० १।१।३।) इति। तत्र किमिदं रसानां रसतमत्वादिकं कर्माङ्गोद्गीथस्तुतिमात्रमाहोस्विदुद्गीथोपासनायां गुणस्य विधानमिति संशये किं युक्तम्? रसतमत्वादिवाक्यं सर्वमपि-कर्माङ्गविधिस्तुतिमात्रम् । "इयमेव जुहुरादित्यः कूर्मः स्वर्गोलोक आहवनीय" इतिवत् कर्माङ्गभूतोद्गीथादिसम्बन्धित्वेनोपादाना-दिति चेन्न । कुतः? अपूर्वत्वात् । जुव्हादिविधिवदुद्गीथमुपासीते-तिप्रकरणान्तरगतस्योद्गीथादिविधेरत्रासन्निधानात् । विधिशेष-त्वासम्भवेन तत्स्तुतिपरत्वानुपपत्तेः। उद्गीथाद्युपासनानां रसतम-त्वादिगुणानाञ्चापूर्वत्वात् प्रमाणान्तराप्राप्तत्वाद्यागादिवद्विधेयत्व-मेवेति ।२१।

भावशब्दाच्च ॥३॥४॥२२॥

इदानीं विधेयत्वं स्फुयति । "उद्गीथमुपासीत" 'सामोपासीत' इत्यादिविधिशब्दाच्चकारादपूर्वत्वाच्च विधयेत्वमेवेत्युपासनायां गुण-विधानार्थकमेवेदं वाक्यम् ।२२।

इति स्तुतिमात्राधिकरणम्—

अथ पारिप्लवार्थाधिकरणम्

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ३।।४।।२३।।

वेदान्तेषु "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिः" (कौ० ३।१) "अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः" (बृ० ४।५।१) इत्येवमाद्या आख्यायिकाः श्रूयन्ते। ताः किं पारिप्लवार्था आहोस्वित्सन्निहितविद्यास्तुत्यर्था इति संशये किं युक्तम्? पारिप्लवार्था इति। 'आख्यानानि शंसती'ति समेषामाख्यानानां पारिप्लवे विनियोगात्। इति प्राप्त उच्यते–इति चेन्नेति–नैवं भवितुमर्हति। कुतः? विशेषितत्वात्। 'पारिप्लवमाचक्षीतेत्युपक्रम्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्याद्यश्वमेधयज्ञवाक्यशेषे कासांचित्कथानां पारिप्लवशेषत्वेन विशेषितत्वात्। अत औपनिषदकथानां न पारिप्लवशेषत्वम् ।२३।

तर्हि किमर्था औपनिषदकथा इत्यत आह–

तथा चैक वाक्योपबन्धात् ३।।४।।२४।।

एवं रीत्या पारिप्लवार्थत्वाभावे सत्येकवाक्यतोपबन्धात्। औपनिषदाख्यायिकानां "आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः" (बृ० ४।५।६।) इत्यादिविधिनैकवाक्यत्वदर्शनाद्विद्यास्तुतिपरत्वेन विद्यासौकर्यार्थत्वावगमाद्विधिसन्निधिपठिततत्तद्विद्याशेषत्वमेवेति सिद्धम् ।।२४।।

इति पारिप्लवार्थाधिकरणम्।

સામરીતિ મહાતેજા: પરબ્રહ્મ સનાતન:।
ડયતાડ્જાનકી નાથો વેદવેદ્યો મહામતિ: ।।
Ankur Nagpal

(अथाग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।)

पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्यधिकरणे विद्यायाः स्वातन्त्र्यं प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गेन प्राप्तं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह–

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ।३।४।२५।

किं ब्रह्मविद्यायाः स्वफलब्रह्मप्राप्तौ शेषत्वेन यज्ञादिकर्मणामपेक्षास्ति आहोस्विन्नेति संशये अस्तीति पूर्वः पक्षः। कुतः ? " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ॥ इत्यादि श्रुतेरिति प्राप्तेऽभिधीयते–अत एवेति। ब्रह्मविद्यायाः स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्राप्तिरूपपुरुषार्थहेतुत्वादेवाग्नीन्धनादिसाध्ययज्ञादिकर्मापेक्षा नास्ति। आदिपदं कर्मसाधनभूतान्नघृतादिपरम्। विविदिषायामेव यज्ञादिकर्मणां विनियोगश्रवणात्। निष्पन्नायां ब्रह्मविद्यायां प्रयोजनाभावाद्। तत्तदाश्रमोचितकर्मणामेवापेक्षेति निरवद्यम् ।२५।

इत्यग्नीन्धनाद्यधिकरणम्।

अथ सर्वापेक्षाधिकरणम्।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।३।४।२६।

किं ब्रह्मविद्यायाः स्वोत्पत्तौ यज्ञादिकर्मणामपेक्षास्ति न वेति संशये यथा ब्रह्मविद्यायाः स्वफले मोक्षे यज्ञादिकर्मापेक्षा नास्ति तथा स्वोत्पत्तावपि न कर्मापेक्षेति प्राप्तेऽभिधीयते—सर्वापेक्षेति–विद्यायाः--स्वोत्पत्तौ सर्वेषामाश्रमकर्मणामपेक्षास्ति। कुतः? यज्ञादिश्रुतेः। 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' यज्ञेन दानेन

तपसाऽनाशकेन ॥ इति वेदानुवचनेन ब्रह्मचारिणः यज्ञेन दानेन गृहस्थास्तपसा वानप्रस्था अनाशकेन चतुर्थाश्रमिण इति सर्वेषां ब्रह्मचर्याद्याश्रमकर्मणां ब्रह्मविद्योत्पत्तिसाधनत्वश्रवणात् । ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्तः करणमालिन्यनिवृत्त्यादिपरम्परया ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादिजन्यत्वेन यज्ञादीनां ब्रह्मविद्योत्पत्तिसाधनत्वमवगम्यते । विविदिषन्तीत्यत्र वर्तमाननिर्देशेऽपि विधिः कल्प्यते । विविदिषासन्निधानात् यज्ञादीनां बहिरङ्गत्वम् । यथा विद्योत्पत्तौ कर्मापेक्षा तथा विद्याफलभूत मोक्षेऽपि स्यादित्यत आह– अश्ववदिति । यथाऽश्वो योग्यताबलाद्रथचर्यायां विनियुज्यते न लाङ्गलाकर्षणादौ । तथा योग्यताबलात्कर्माणि ज्ञानोत्पत्तावुपयुज्यन्ते न मोक्षे योग्यताभावादिति ।२६।

इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ।

अथ शमदमाद्यधिकरणम् ।

शमदमाद्युपेतःस्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ३।४।२७॥

यज्ञादीनां ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गत्वमुक्त्वा शमादीनामन्तरङ्गत्वमुच्यते । किं विद्यानिष्पत्तये गृहस्थैः शमादयोऽनुष्ठेया नवेति संशये गृहस्थानां करणव्यापाररूपकर्माङ्गत्वेन तदनुष्ठानपरत्वात्कर्मासक्तमानसैर्गृहस्थैः कर्मानुष्ठानविपरीतशमाद्यनुष्ठानासम्भवात् । ऊर्ध्वरेतस्सु च शमादिविनियोगस्य चोपपत्तेर्गृहस्थैरननुष्ठेयाः शमादय इवि प्राप्तेऽभिधीयते–शमाद्युपेतस्स्यादिति । यद्यपि गृहस्थः यज्ञादिकर्मसु विनियुक्तत्वेन तदासक्तस्तथापि मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी गृहस्थः

शमाद्युपेतः स्यादेव । कुतः? तदङ्गतया तद्विधेः। “ तस्मादेवं विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति ” (बृ० ४।४।२३।) इति सामान्येन विद्याङ्गतया तेषां शमादीनां विधानात्। विहितानां चैषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । यथा यज्ञादीनां बहिरङ्गानां विद्योत्पत्तिहेतुत्वेनानुष्ठानं तथा ‘ तस्मादेवं विदि ’ ति विद्यासान्निध्याच्छमादीनामपि विद्योत्पत्त्यन्तरङ्गसाधनत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वादिति ।२७।

इति शमदमाद्यधिकरणम् ।

अथ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ३।४।२८॥

बृहदारण्यके श्रूयते–प्राणविद्यायां “ न ह वास्यानन्नं जग्धं भवति (बृ०६।१।१४।) इति। अस्य प्राणोपासकस्य सर्वं पदार्थजातमनन्नमनदनीयं न भवति किन्त्वदनीयमेव भवतीत्यर्थः। तत्र संशयः। किमियं प्राणोपासकस्य सर्वान्नानुमतिः सर्वदा आहोस्वित्प्राणात्ययापत्तावेवेति किं युक्तम् ? अविशेषश्रवणात्सर्वदेति प्राप्तेऽभिधीयते–सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यय इति । प्राणात्यय एव परस्यामापदि विद्वांसमविद्वासं प्रति सुरावर्ज्यं सर्वमन्नमदनीयत्वेनानुमतं नानापदि । कुतः? तद्दर्शनात् । श्रुतावापत्काले प्राणात्यये चाक्रायणर्षेरभक्ष्यभक्षणत्वदर्शनात् । तथा हि–मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षे जाते क्षुत्तृड्भ्यां पीडितः सभार्यश्चाक्रायण उषस्तिर्ब्रह्मविदग्रेसरः कदाचिद्धस्तिपालकदेशमाश्रितोऽनशनेन प्राणसंशयमापन्नो हस्तिपालकेन प्रदत्तान् तदुच्छिष्टान् कुल्माषान् भक्षितवान् । पुनरनुपानायेभ्येनोक्ते

'उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादि'ति प्रतिषेधः कृतः। पुनश्चैते कुल्माषा नोच्छिष्टा इतीभ्येन पृष्टे नेत्याह चाक्रायणस्तत्र हेतुमभिदधौ। कुल्माषभक्षणं यद्यहं न कुर्यां तर्हि मे जीवनमेव न स्यादुदपानन्तु तडागादिषु स्वतो भविष्यतीति स्पष्टमेतच्छान्दोग्योपनिषदः प्रथमस्य दशमखण्डे। तस्मात्प्राणात्ययापत्तौ विदुषां सर्वान्नानुमतिदर्शनात् प्रकृते प्राणोपासकस्य सर्वदा सर्वान्नानुज्ञानं तत्स्तुत्यर्थतयार्थवादमात्रम् ।२८।

अबाधाच्च ३।४।२९।

इतश्च नानापदि सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदः। "आहार शुद्धौ सत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" (छा० ७। । ।) इत्याहारशुद्धिविधेरबाधाच्च न सर्वदा सर्वान्नानुमतिः किन्तु प्राणात्यय एव ।२९।

अपि च स्मर्यते ३।४।३०।

अपि च प्राणसंशय एव सर्वान्नीनत्वं स्मर्यते तत्वविदाम्। "प्राणसंशयमापन्नोयोऽन्नमत्ति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा" इति ।३०।

शब्दश्चातोऽकामकारे ।३।४।३१।

यतः सर्वान्नीनत्वमापद्विषयकमेव विदुषामतः कामकारे स्वेच्छाचारे प्रतिषेधकः शब्दोऽस्ति "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेदि'ति कठसंहितायाम्। तस्मात्प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नानुमतिरिति सिद्धम् ।३१।

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्।

अथ विहितत्वाधिकरणम्

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ३।४।३२।

सर्वापेक्षेत्यादिसूत्रे यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वमुक्तम्। इदानीं तानि यज्ञादीनि कर्माणि किममुमुक्ष्वाश्रमस्याङ्गभूतान्युत नेति संशये केवलाश्रमस्याप्यङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः स्यादिति न केवलाश्रमधर्मत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते–विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीति। केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयानीति। कुतः? 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति जीवननिमित्ततया विहितत्वात्। एकेनैव कर्त्रैकेनैव विनियोगेनोभयाङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोध उपपद्यते। इह तु यावज्जीवमित्यमुमुक्ष्वधिकारत्वात् 'ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'ति मुमुक्ष्वधिकारत्वाद्विनियोगपृथक्त्वेन न विरोधः ।३२।

नन्वेवं यज्ञादिकर्मणां मुमुक्ष्वनुष्ठेयत्वं न स्यादित्यत आह–

सहकारित्वेन च ३।४।३३।

'तमेत'मित्यादिश्रुत्या यज्ञादीनां विद्यार्थत्वेन विहितत्वात् सत्वशुद्धिद्वारा विद्यासहकारित्वेन मुमुक्षुणाऽपि तान्यनुष्ठेयानीत्यधिकारभेदप्रदर्शनेनोक्तविरोधः परिहृतः सूत्रकारेण। यथा 'खादिरो यूपो भवति' खादिरं वीर्यकामस्य' इत्येकस्यैव खादिरत्वस्य शास्त्रद्वयात् क्रत्वर्थत्वेन नित्यत्वं वीर्यार्थत्वेनानित्यत्वन्न विरुध्यते तथेहाऽपि ।३३।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ३॥४॥३४॥

नापि कर्मान्तरत्वम्। यज्ञादिकर्मणां विद्यार्थत्वमाश्रमार्थत्वं वा भवेत् सर्वथापि त एव यज्ञादय इत्येव प्रत्ययः। न कर्मस्वरूपभेदः।

कथमवगम्यते। उभयलिङ्गात्। उभयत्रापि यज्ञादिशब्दैरेव श्रुतौ समुपस्थाप्य विनियोगदर्शनात्। कर्मभेदकानां प्रमाणानाञ्चादर्शनात् ।३४।

अनभिभवञ्च दर्शयति ।३।४।३५।

विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकरूपाभिभवाभावं च दर्शयति श्रुतिः "धर्मेण पापमपनुदति" इति। कर्मानुष्ठानेनान्तः करणविशुद्धौ प्रकृष्टा विद्योपजायते। तस्मात्त एवोभयत्र यज्ञादयस्ते च केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेया एवेति ।३५।

इति विहितत्वाधिकरणम्।

अथ विधुराधिकरणम्।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः।३।४।३६।

आश्रमधर्माणां विद्यासहायकत्वमभिहितम्। इदानीमाश्रमविधुराणामन्तरालानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति न वेति संशये 'यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने' त्याश्रमकर्मणामेव विद्यासाधनत्वश्रवणादनाश्रमिणां न तत्राधिकार इति प्राप्तेऽभिधीयते—अन्तरेति। आश्रममन्तरा वर्तमानस्य विद्यायामस्त्येवाधिकारः। कुतः? तद्दृष्टेः। श्रुतावनाश्रमिणामपि रैक्वभीष्मसंवर्तवाचक्नवीप्रभृतीनां विद्यानिष्ठत्वदर्शनात्। आश्रमानाश्रमसाधारणैर्जपोपासनादिभिरेवानाश्रमिणामपि विद्यानुग्रहो भविष्यतीत्यतोऽस्त्येव विधुराणामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारस्ततस्तेषां मोक्षसिद्धिरिति ।३६।

अपि स्मर्यते ३॥४॥३७॥